

סימן ד כלי זכוכית

- 173 מבוא
- 173 פרק א: הסוגיה במסכת שבת
- הראשונים נחלקו האם התירוץ "שווינהו ככלי מתכות" הוא השלמה לתירוץ הקודם או תירוץ חלופי 174 ◊ מסקנת רב אשי והכרעת הרמב"ם וסיעתו שהזכוכית כחרס, והניגוד לכאורה לדברי רב אשי בעבודה זרה 177 ◊ כמה ראשונים: להלכה לזכוכית יש טבילה 177 ◊ סיכום 180
- 181 פרק ב: ראיות שלזכוכית יש טהרה במקווה
- ראיות ממשניות תוספתות ומדרשי הלכה 181 ◊ ראיות מסדרת כלים שמזוהים ככלי זכוכית ויש להם טבילה: צלוחית 183 ◊ כוס 187 ◊ לגין 189 ◊ וקופסה 191 ◊ ראיה ממחיר הזכוכית 191 ◊ ראיה מייבוא כלי זכוכית 193
- 194 פרק ג: פרטי דינים בכלי זכוכית
- ראיות שהם נעשים אב הטומאה 194 ◊ נטמאים בחיבורין 196 ◊ אין להם טומאת אוויר 196 ◊ פשוטיהם טהורים ככלי חרס 197 ◊ דינם כשטהרו שעה אחת 197 ◊ מדרסם 200 ◊ כלי הבא במידה 201 ◊ הם נטמאים ממשקים 202
- 202 פרק ד: יסוד גזירת כלי זכוכית
- למעשה דינם דומה לכלי עץ 203
- 205 סיכום כללי ומסקנות

סימן ד כלי זכוכית

מבוא

מן התורה רק הכלים שהוזכרו בתורה לעניין טומאה הם המקבלים טומאה: עץ, בגד, עור, שק, חרס ומתכת. בגמרא במסכת שבת (יד ע"ב) נאמר שחכמים גזרו שגם כלי זכוכית מקבלים טומאה: "יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית". הגמרא דנה בטעמה של גזירה זו: האם חכמים דימו את הזכוכית לחרס או למתכת, וההשלכות מן האפשרויות השונות. ההשלכה העיקרית שנדונה בגמרא היא האם כלי זכוכית שנטמא יכול להיטהר בטבילה במקווה, כדין כלי מתכת, או לא, כדין כלי חרס.

המאמר מבקש לברר את דינם של כלי זכוכית, תחילה (בפרק הראשון) על פי בירור הסוגיה בשבת ומסקנתה, ובהמשך (בפרק שני) על פי מקורות אחרים, מהם יש להסיק שלזכוכית יש טהרה במקווה. לאחר מכן (פרקים שלישי ורביעי) יידונו פרטים נוספים בהלכות כלי זכוכית, והמסקנה מסך כל הדינים על יסוד הגזירה בעניינם.

פרק א: הסוגיה במסכת שבת

הגמ' בשבת (טו ע"ב-טז ע"ב) דנה על הטעם לגזירת חכמים על כלי זכוכית, ומקשה ארבע קושיות על פרטי הגזירה שלכאורה אינם מתאימים לטעם, וזה לשונה:

כלי זכוכית מאי טעמא גזור בהו רבנן טומאה?

אמר ריש לקיש¹: הואיל ותחילת ברייתן מן החול שוינהו רבנן ככלי חרס.

א. אלא מעתה לא תהא להן טהרה במקוה, אלמה תנן (מקוואות פ"ט מ"ה): 'ואלו חוצצין בכלים: הזפת והמור בכלי זכוכית'?

הכא במאי עסקינן, כגון שניקבו והטיף לתוכן אבר, ורבי מאיר היא דאמר הכל הולך אחר המעמיד...

ב. אלא מעתה לא ליטמו מגבן, אלמה תנן (כלים פ"ב מ"א): 'כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה, מיטמאין ומטמאין מאוריהן ומיטמאין מאחוריהן ואין מיטמאין

1 כצ"ל, עיין ר"ח, שו"ת הרשב"א ח"א סי' תקמז, וכן בכתה"י ובמסורת הש"ס בשם דפו"י.

מגביהן ושבירתן מטהרתן. כלי נתר וכלי חרס הוא דטומאתן שוה, אבל מידי אחרת לא!
 - אמרי: כיון דכי נשתברו יש להם תקנה שוינהו ככלי מתכות.
 ג. אלא מעתה יחזרו לטומאת ישנה ככלי מתכות... ואילו גבי כלי זכוכית תנן...
 'חזר ועשה מהן כלים מקבלים טומאה מכאן ולהבא'...
 בטומאה דרבנן לא אחיתו לה רבנן טומאה.
 ד. פשוטיהן מיהא ליטמא, דהא פשוטי כלי מתכות דאורייתא נינהו?
 עבדו בהו רבנן היכרא כי היכי דלא לשרוף עלייהו תרומה וקדשים?
 רב אשי אמר: לעולם לכלי חרס דמו, ודקא קשיא לך לא ליטמו מגבן, הואיל ונראה תוכו כברו.

בירור התירוץ "שוינהו ככלי מתכות"

תירוץ הגמרא: "אמרי כיון דכי נשתברו יש להם תקנה שוינהו ככלי מתכות" ניתן להבנה בשתי צורות: א. הגמרא בשלב זה חוזרת מכל הנאמר לעיל ודוחה את דברי ריש לקיש, וסוברת שהגזירה על כלי זכוכית היא רק מחמת הדמיון למתכת, ולכן הם נטמאים מגבם. ממילא גם יש להם טהרה במקווה, כפשט המשנה במקוואות. ב. באופן בסיסי הסברה היא כדברי ריש לקיש, שהטומאה נגזרה משום הדמיון לכלי חרס, ורק בפרט זה של טומאה מגבו התחשבו חכמים בדמיון לכלי מתכת.
 לפי הגירסה שלפנינו בגמרא "אמרי", ולא "אלא", משמע כפירוש השני³, אבל תוס' ד"ה אלא מביאים גירסה "אלא" (ודוחים אותה, כדלהלן). ומלשונו של רב אשי "לעולם לכלי חרס דמו" משמע כפירוש הראשון, שבתירוץ הקודם נטשה הגמרא את סברת הדמיון לכלי חרס, ולפירוש השני נצטרך לדחוק שכוונתו "לעולם לכלי חרס בלבד דמו".
 מרש"י נראה שהלך בדרך הראשונה. בד"ה לטומאתן ישנה כתב רש"י: "אם נטמאו וניקבו וטהרו וחזר ועשה מהן כלים יחזרו לטומאתן להטעינן טבילה הואיל וככלי מתכות נינהו". כלומר, על פי שלב זה בגמרא יש טבילה לכלי זכוכית⁴. גם לשונו בסיום "הואיל וככלי מתכות נינהו" כללית, ולפירוש השני היה ראוי לומר "הואיל ולחומרא שוינהו ככלי מתכות" וכיו"ב. וכן משמע ממש"כ בד"ה לעולם לכלי חרס דמו: "הואיל וברייתן מן

2 יש להעיר, שבירושלמי בפסחים פ"א ה"ו נחלקו אמוראים האם שורפים תרומה על כלי זכוכית.
 3 לא זו בלבד שהעדר "אלא" מלמד שאין כאן חזרה מדלעיל, אלא שגם הלשון "אמרי" משמעה הרגיל הוא תירוץ שמיישב את הסברה שנאמרה לפני כן, ולא דוחה אותה (ראה ברכות ד ע"א; יא ע"א; כא ע"ב. ובכ"מ המילה "אמרי" חסרה, ומיד מתחיל התירוץ "כיון...").
 4 אלא שהצל"ח (טו ע"ב) הציע אפשרות שמש"כ "להטעינן טבילה" היינו רק לעניין טומאה ישנה, משום שאי אפשר להחמיר שתי חומרות סותרות, גם טומאה ישנה וגם שלא תהיה טהרה במקווה לאותה טומאה ישנה, ולכן אם אכן יש טומאה ישנה צריך שתהיה לה טהרה במקווה, משא"כ לטומאה חדשה.

החול", דבר מיותר לכאורה שכן הוא מפורש בגמרא לעיל, ומשמע שרש"י בא לומר שכעת טעם זה חוזר וניעור, לאחר שנדחה בשלב שבו הגמרא דימתה כלי זכויות לכלי מתכות. ברם, תוס' הולכים במפורש בדרך השנייה: "אלא כיון דכי נשברו יש להם תקנה – לא גרסינן אלא, דלא הדר ביה ממאי דאמר שוינהו רבנן ככלי חרס". תוס' מכריעים כך מסברה: "דמשום טעם דנשברו יש להם תקנה אין סברא להוריד להם טומאה, אלא משום דלכלי חרס דמי לגמרי, וכיון דכבר הורידו להם טומאה משום דדמו לכלי חרס, משום כיון דנשברו יש להם תקנה שוינהו רבנן כמתכות לענין טומאת גבן". כלומר, הדמיון לכלי חרס הוא עיקרי, והדמיון לכלי מתכת הוא שולי וכשלעצמו אינו עילה לגזור טומאה. לכן הכרח לומר שביסודו של דבר דינם ככלי חרס, ורק לאחר שגזרו עליהם טומאה משום הדמיון העיקרי לחרס הוסיפו לגזור בפרט מסוים מחמת הדמיון הקלוש למתכת⁵.

לפ"ז תוס' גם מפרשים (ד"ה עבדי, וטו ע"ב ד"ה אתו) שמה שאומרת הגמ' שלא שורפים תרומה על כלי זכויות היינו דווקא בטומאת גבן, שהיא משום הדמיון לכלי מתכת, אבל שאר טומאותיו, שהן משום הדמיון לכלי חרס, שורפים עליהם את התרומה. ואף זה מוסבר מאותו טעם, כמ"ש בד"ה אתו: "דדווקא בטומאת גבן אמר לקמן דאין שורפין תרומה וקדשים, דאינו טמא אלא משום דמדמי להו לכלי מתכות, אבל שאר טומאות המטמאין מתורת כלי חרס שפיר שורפים תרומה וקדשים, דהא דמו לגמרי לכלי חרס"⁶.

נראה שרש"י חולק על הסברה היסודית בתוס', ודעתו שהדמיון לכלי מתכות "הואיל וכי נשברו יש להם תקנה" אינו עניין צדדי אלא מהותי. ההגדרה של כלי מתכת היא שהם ניתכים, ו"נשבתו יש להם תקנה" היינו בהתכה, כפרש"י, וזהו רק סימן לכך שהם ניתכים. וגדולה מזו כתב רש"י בראש השנה יט ע"ב ד"ה וחכמים מטהרין, וז"ל: "טומאת כלי זכויות דרבנן, שאין כלי מתכות טמאין דאורייתא אלא המנויין בפרשה: הזהב והכסף והנחשת והברזל וגו'". כלומר, הזכויות נחשבת כמתכת ממש, ולפיכך הוצרך להסביר שכלי זכויות טהורים מדאורייתא משום שרק מתכות המנויות בפרשה טמאות⁷.

בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תקמז) פירש את הסוגיה כרש"י, שלפי התירוץ "שוינהו רבנן ככלי מתכות" יש טהרה במקווה לכלי זכויות. וכך משמע מרבנו חננאל, שמפרש על "עבדו בהו רבנן היכרא" "עבדו בהו רבנן היכרא ללמד כי אינן ככלי מתכות לכל מיד" (ולא רק

5 וראה בתוס' הרא"ש ע"ז כט ע"ב ד"ה יין מנא לך, שסתם יינם נאסר בהנאה דומיא דדין נסך, אע"פ שטעם איסורו משום בנותיהם, וכתב: "וכי האי גונא איכא בפ"ק דשבת, דקאמר התם שגזרו טומאה בכלי זכויות אטו כלי חרס משום דתחלת ברייתו מן החול, ופריך אלא מעתה אל יטמאו מגבן, ומשני הואיל וכי נשברו יש להן תקנה שוינהו רבנן ככלי מתכות. ומתחלה לא גזרו עליהם חכמים טומאה אלא הואיל ודמו לכלי חרס ואח"כ שמו עליהם דין כלי מתכות", ויסודו בתוס' רבנו אלחנן שם.

6 ראה גם ביתר ביאור בתוס' הרא"ש (ד"ה לא לישרוף וד"ה רב אשי), והמקור בספר הישר לר"ת (חלק השו"ת סי' סג אות ז).

7 בנקודה זו דברי רש"י קשים לענ"ד, ומכמה מקומות נראה שזכויות אינה בכלל מתכת ממש, עיין מנחות כח ע"ב לגבי החומרים הכשרים לעשיית כלי שרת.

כדי ללמד שטומאתם מדרבנן). משמע שלפי מהלך זה כלי זכוכית ככלי מתכות אף לעניין טבילה במקווה, ולכן הקלו שפשוטיהן טהורים על מנת להראות שאינם ככלי מתכת.⁸

נפק"מ אפשרית נוספת במחלוקת זו היא לגבי אוויר כלי זכוכית. מתוס' (ד"ה אלא מעתה) נראה שלפי רב אשי בסוף הסוגיה אוויר כלי זכוכית טמא, בניגוד למשתמע בפשטות מהמשנה בכלים פ"ב מ"א: "כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה מיתטמאין ומטמאין באויר", דינים שלא הזכירו ברישא של המשנה לגבי זכוכית. לשון תוס': "וכי משני דהא דמיטמאו מגבן מפני שנראה תוכן כברן לא מצי למיפרך אכתי ליטמאו מאוירן, דאיכא למימר אין הכי נמי", ומשמע מדבריהם שלפי התירוצ' הקודם בגמרא, "שוינהו ככלי מתכות", כלי זכוכית לא נטמאים מאוירים, וכן כתב המהרש"א. אולם יש שביארו בדעת תוס' שמכיוון שבתירוצ' זה הגמרא מדמה את הזכוכית גם לחרס וגם למתכת יש להטיל על הזכוכית את חומר שני הצדדים (כפי שמוכח מקושיות הגמרא למה אין טומאה ישנה וטומאת פשוטיהן כמו במתכת), וממילא גם אווירו טמא⁹. זאת, בניגוד לרמב"ם והראב"ד (הל' כלים פ"א ה"ה), שסוברים שכלי זכוכית אינם נטמאים מאוירים.

סיוע לשיטת רש"י וסיעתו מקושיית הגמרא: "אלא מעתה יחזרו לטומאה ישנה ככלי מתכות". נראה תמוה לגזור טומאה ישנה בכלי שאין לו טהרה במקווה, שהרי טעם טומאה ישנה התבאר בגמ' להלן (טז ע"ב) שלדעת רשב"ג הוא משום גדר מי חטאת, ואילו לרבא אליבא דרבנן הוא מחשש שיאמרו שטבילה בת יומא עולה לה. שני הטעמים לא מתאימים לדבר שאין לו טהרה בטבילה והזאה¹⁰. נראה, אפוא, שההוה אמינא לגזור טומאה ישנה בנויה על כך שלכלי זכוכית יש טהרה במקווה¹¹.

8 וראה להלן הערה 14 חיזוק להבנה זו בר"ח.

9 חזו"א כלים סי' ג סק"ט, וכ"כ בשו"ת רעק"א מהדו"ק סי' רי שלפי תירוצ' זה נתנו לכלי זכוכית חומר מתכת וחומר חרס (אך לא דן באוויר); אך עיין גם צל"ח ושפת אמת, שהעלו שיקולים נקודתיים להקל באוויר. כדברי החזו"א משמע לענ"ד מלשון תוס' בטו ע"ב ד"ה אתו, על השלב בגמ' שבו הגזירה היא גם משום הדמיון למתכת: "דדוקא בטומאת גבן אמר לקמן דאין שורפין... אבל שאר טומאות המטמאין מתורת כלי חרס שפיר שורפין". ומה הם "שאר טומאות" אם לא אוויר? ומצאתי שכ"כ בברכת ה' (לרבי סאסי הכהן, שבת, עמ' רצה). וראה לשון תוס' הרא"ש (ר"ה עבוד): "דכיון דשויהו רבנן ככלי חרס מיטמא מאוירו, שזהו הטומאה שיש בין כלי חרס לשאר כלים". תוס' הרא"ש כותב זאת ע"פ האפשרות שהשוו את הזכוכית לחרס בלבד, אך מ"מ משמע מדבריו שזוהי ההשלכה העיקרית של הדמיון לכלי חרס, וא"כ גם אם דימו את הזכוכית לחרס ולמתכת כאחד צ"ל טומאת אוויר.

10 טעמו של אביי שם, שמא לא יקבנו בכדי טהרתו, שייך גם בדבר שאין לו טבילה, אך בכלי זכוכית לא מסתבר לחוש לכך, כי אי אפשר להשלים נקב כזה ע"י הלחמה (ראה כעין זה ברש"י טז ע"ב ד"ה דרצפינהו). וע"ע במי נפתוח (פרפר לג אות ג).

11 ראה זו תלויה בשאלה מה דעת תוס' לגבי טהרה במקווה בטומאת גבו. רעק"א (בתוספותיו למשנה במקוואות פ"ט מ"ה ובשו"ת רעק"א מהדו"ק סי' רי) מחדש שע"פ התירוצ' "שוינהו ככלי מתכות", וכפי שמסבירים תוס' שמשמעות התירוצ' היא דין מורכב מחרס ומתכת, יש לכלי זכוכית טהרה במקווה כשנטמאים מגבם. טעמו של דבר, שמכיוון שטומאת גבם אינה אלא מצד הדמיון למתכת, אי אפשר

מסקנת הסוגיה

דברי רב אשי בסוף הסוגיה "לעולם לכלי חרס דמו" סותרים לכאורה לדבריו בע"ז עה ע"ב לגבי טבילת כלים הנקנים מגוי: "אמר רב אשי: הני כלי זכוכית הואיל וכי נשתברו יש להן תקנה ככלי מתכות דמו". הראשונים עסקו בשאלה זו, ורובם חילקו באופנים שונים בין טומאה לטבילת כלי גויים, ועכ"פ קיימו את מה שנראה כמסקנת הסוגיה בשבת, שכלי זכוכית דומים לכלי חרס, ואין להם טהרה במקווה¹².

מאיך מצינו כמה ראשונים, שסתירה זו לגמ' בע"ז הביאה אותם לדחות את מסקנת הגמ' בשבת, או לצמצם את משמעותה:

א. רבנו חננאל בשבת כותב: "הכא אמר רב אשי כלי זכוכית ככלי חרס הן, ובסוף ע"ז אמרינן כלי זכוכית ככלי מתכות הן. ושנינן לא קשיא, הכי קאמר, כלי זכוכית ככלי חרס הן, ולא מקבלי טומאה אלא אם כן יש להן תוך ככלי חרס והוא בית קבול, אבל פשוטיהן טהורין... אבל לעלות מידי טומאתן כלי זכוכית ככלי מתכות הן וצריכין טבילה במ' סאה¹³, והכין קי"ל כרב אשי דהוא בתראה". כלומר, דברי רב אשי שכלי

שיהיו תרתי דסתרי, שייטמא מגבו ולא תהיה טהרה במקווה לטומאה זו. לפי דברי רעק"א אפשר שהמור"מ על טומאה ישנה הוא על טומאת גבו דווקא, שיש בה טהרה במקווה (וכ"כ השפת אמת על רש"י ד"ה לטומאתן). אך לענ"ד מתוס' לא משמע כדברי רעק"א, שהרי מחקו את המילה "אלא", ואילו לדברי רעק"א אפשר לקיים את הגירסה "אלא" ולפרש שהגמ' חוזרת בה מהאוקימתא הדחוקה למשנה במקוואות, ומבארת שעניין הטבילה והחציצה מוזכר בקשר לטומאת גבו! נראה א"כ שכוונת תוס' שלפי תירוץ זה כל דיניו ככלי חרס, אלא שגם נטמא מגבו.

12 הרמב"ם בהל' כלים פ"א ה"ה ומקוואות פ"א ה"ג, אע"פ שפסק (מאכ"א פי"ז ה"ג) שכלי זכוכית הנקנים מגויים טעונים טבילה; תוספות וריטב"א ור"ן ומאירי בשבת; רבינו תם (ספר הישר חלק השו"ת סי' סג, ושם בשאלת ר' אפרים בסי' סז,ג ותשובת ר"ת סי' סח,ג); ריב"א בתוס' בר"ה יט ע"א ד"ה יהודה; תוס' ר"י מפאריס ע"ז עה ע"ב ד"ה הואיל; הסמ"ג (מ"ע רמז); הרי"ד בתוספותיו בר"ה יט ע"א וראה גם בע"ז נב ע"א; רבי יהודה קלונימוס (רבו של הרוקח) בספרו 'ערכי תנאים ואמוראים' ערך 'יהודה בן שמוע' (מהדורת ניו יורק תשנ"ד, ח"א עמ' קמז); וכך משמע מרש"י בר"ה יט ע"א, בעניין כלי זכוכית שנקבו והטיף לתוכן אבר, שמפרש "כלי זכוכית שנקבו – שנטמאו ונקבן לטהרן מטומאתן". היה לו לפרש שניקבו מאליהן, ומשמע שסובר שאין להם טהרה במקווה, ולכן בעל הכלי נאלץ לנקבו ע"מ לטהרו. בדעת הרמב"ם יש להעיר, שלמרות שפסק שכלי זכוכית ככלי חרס כתב (פי"ב ה"י) שאין להם טומאה ישנה "לפי שעיקר טומאתן מדברי סופרים"; וקשה, הרי טעם זה נצרך רק לסברה שהם כמתכת (והתקשו בזה האחרונים, עיי"ש בספר המפתח). נראה שהרמב"ם סובר שהטעם שחילקו בין כלי מתכת לשאר הכלים לעניין טומאה ישנה הוא משום שכלי מתכת ניתנים לתיקון ע"י התכה (וכעני"ז בר"ש בכלים פ"ב מ"א). מכיוון שכך, כלי זכוכית ראויים לטומאה ישנה מצד עצמם, ולא דווקא מצד הדמיון לכלי מתכת, שהרי גם הם ניתכים. וקושיית הגמ' "אלא מעתה יחזרו לטומאתן ישנה ככלי מתכות" פירושה, כנראה, לדעת הרמב"ם "אלא מעתה שנחשבים כיש להם תקנה", ולא "אלא מעתה שהם ככלי מתכות". לכן קושייה זו והתירוץ עליה נצרכים גם לדברי רב אשי "לעולם ככלי חרס דמו".

13 לשונו ק"ק, שמשמע שר"ל שהדמיון לכלי מתכת בעניין זה הוא חומרא, שאין להם טהרה אלא בטבילה, אך הרי כלי זכוכית נטהרים גם בשבירה, כמפורש במשנה בכלים פ"ב מ"א.

זכוכית ככלי חרס נועדו ליישב את הקושיה הסמוכה מדין פשוטיהן, אבל גם לדעתו הם ככלי מתכת לעניין טבילה¹⁴. ייתכן להסביר את טעמו של חילוק זה, שהדין שאין טהרה לכלי חרס קשור להיותו בולע, מה שאין כן בזכוכית¹⁵.

ב. הראב"ד בחדושו לע"ז שם כתב: "והא דאמר רב אשי גבי כלי זכוכית לעניין טומאה לעולם ככלי חרס דמו... ההוא שינויא בעלמא הוא ולא סמכינן". כלומר, כוונת רב אשי רק לומר שהקושיה על טומאת גבן איננה מכריחה לומר שככלי מתכות דמו, ועדיין אפשר להסביר שהם ככלי חרס ובכל זאת גזרו טומאה מגבן; אבל אליבא דאמת דעתו שכלי זכוכית ככלי מתכת, כדבריו בע"ז¹⁶.

בפירושו הראב"ד לתו"כ (שמיני פרשתא ו,י) העתיק מהתוספתא בכלים ב"מ פ"ז ה"ד "כלי זכוכית ראויים לטהרה וטימאום, לכשתמצא להן עילה יהו טהורים" (לפנינו בתוספתא חסר משפט זה). ופירש: "והעילה הזאת לא ידענו מה היא, ואיפשר שאמר על מה שהקלו בהם שיהיו פשוטיהן טהורים ושלא יחזרו לטומאתם ישנה". אף כאן משמע שנקט לעיקר את הדמיון לכלי מתכות, ולכן טהרת פשוטיהם והעדר טומאה ישנה נחשבים לקולא חריגה.

לעומת זאת בהשגת הראב"ד בהל' כלים פ"א ה"ה דן על הסברה "הואיל ונראה תוכו כברו" בסיום הסוגיה, ומשמע שמסכים עם הרמב"ם שכך הכרעת הסוגיה, וגם לא השיגו במה שפסק שאין לכלי זכוכית טהרה במקווה, וצ"ע¹⁷.

ג. הר"ש בכלים פ"ל מ"ד כתב במפורש שלכלי זכוכית יש טהרה במקווה. עוד מצאנו לר"ש¹⁸ בתוס' בראש השנה יט ע"א ד"ה יהודה בן שמוע, שהביא את דברי ריב"א

14 מכאן סיוע למה שדייקתי לעיל מר"ח שהתירוץ "שוניהו ככלי מתכות" מתפרש כרש"י. ע"פ ביאורו למסקנת הסוגיה שגם לדעת רב אשי יש להם טהרה במקווה נמצא ש"לעולם לכלי חרס דמו" אין הכוונה שלכלי חרס בלבד דמו, אלא שגם לכלי חרס דמו. לפ"ז צריך לפרש שבשלב "שוניהו ככלי מתכות" הפירוש הוא שככלי מתכות בלבד דמו, כפרש"י. ולא רק מצד הלשון כך, אלא גם מצד העניין: הרי מגמת דברי רב אשי להשוות זכוכית לחרס, ואיך אפשר לומר בדעתו שיש טהרה במקווה כאשר הגמ' לעיל מיניה, אפילו בתירוץ המשווה לכלי מתכת, אינה סוברת כך?!

15 שו"ע או"ח תנא, כו. על הקשר בין טומאה לבליעה ראה עמ' 84, ודעת ר"ח בעמ' 87.

16 נראה שאין כוונתו שיש סתירה בין הסוגיות ולכן דוחים אחת מפני חברתה, אלא בגלל סתירת הסוגיות צריך לפרש שכוונת רב אשי לדיחויא בעלמא, וראה כיו"ב בחגיגה יז ע"א תוד"ה רב אשי וחולין צח ע"ב ד"ה רבא. המאירי בע"ז כתב לכאורה לא כך, "אלא שגדולי המפרשים (כך דרכו לכנות את הראב"ד) דוחין אותה של מסכת שבת מפני זה אף לעניין טומאה", אך לענ"ד אפשר שכוונתו כמו שכתבתי.

17 אם אכן יש כאן חזרה, לא ברור מהו סדר חיבוריו של הראב"ד, ועיין מבוא לשבת הארץ פרק ו (מהדו' מכון התורה והארץ עמ' 112).

18 הר"ש אינו מוזכר בתוס', אבל אורבך (בעלי התוספות' עמ' 613-614) הוכיח שבעל התוס' שלנו למסכת ר"ה הוא הר"ש, וכן נאמר בדיבור זה עצמו "כמו שפירש בפ"ב דכלים", והוגה בשולי הגליון "שפירשתי". אך יש להעיר, שהרשב"א לא זיהה את התוס' בר"ה עם רבינו שמשון (ראה בחידושו לר"ה יד ע"א מהדורת מוסד הרב קוק והערה 778).

”דכלי זכויות ככלי חרס דמו”¹⁹, ודחה ”דהא לא קיימא מסקנא הכי בפ”ק דשבת, דמסקינן הואיל ונשברו יש להם תקנה ככלי מתכות דמו”²⁰. א”כ דעתו כראב”ד, שלפי התירוץ ”ככלי מתכות” זהו הנימוק הבלעדי לטומאת כלי זכויות, ותירוץ זה קיים גם למסקנה²¹.

ד. הרשב”א בתשובתו (ח”א סי’ תקמז) הנ”ל נשאל אודות כלי חרס מצופה עופרת, האם דינו לטומאה כחרס או כמתכת, כגון לעניין טבילה, והשיב שמצינו לגבי כלי זכויות ”דכיון דכי נשברו יש להן תקנה שוינהו רבנן ככלי מתכות, אלמא אי לאו מהאי טעמא לא היה להן טהרה במקוה, וכדאמר רב אשי נמי בשלהי ע”ז בכלי זכויות הלקוחין מגוי דצריכין טבילה ככלי מתכות. ומינה דכל כלי חרס דשוע, אם יש לו טהרה במקוה – שווה ככלי מתכות. וכבר אסיקנא בשלהי פרק השוכר שבע”ז בקוניה כמאן דאמר כסופו, ובעו טבילה”. כלומר, הרשב”א פותח בקביעה עקרונית שדין טומאתו כחרס או מתכת תלוי בשאלת טבילה במקוה, ולאחר מכן לומד מהגמ’ בע”ז לגבי טבילת כלים הלקוחים מגוי שיש לכלי זכויות דין מתכת לטומאה. וכן לגבי כלי קוניה, חרס מצופה עופרת, הכרעת הגמ’ בע”ז שכלי קוניה שנקנים מגוי צריכים טבילה מוכיחה לדעתו שגם לעניין טומאה דינם כמתכת. ברור, אפוא, שהרשב”א מסיק מהגמ’ בע”ז שהתירוץ ”שוינהו ככלי מתכות” הוא עיקר להלכה, ומשמעו שכלי זכויות ככלי מתכת לכל דבר.

א”כ מצאנו חבל ראשונים הסוברים שלמסקנת הסוגיה יש לכלי זכויות טהרה במקוה: דעת ר”ח שזו כוונת רב אשי בתירוץ. ודעת הראב”ד בחידושו לע”ז שאמנם לפי תירוץ רב אשי כלי זכויות ככלי חרס לגמרי, אבל תירוץ זה נאמר כדיחוי בעלמא, והעיקר שכלי זכויות ככלי מתכת, וכן דעת הרשב”א וכן נראה בדעת הר”ש ע”פ התוס’ בר”ה²².

19 לעניין הכלל ”כלי חרס שטהר שעה אחת אין לו טומאה עולמית”, ראה להלן פרק ג.ה.
 20 אך בר”ש בכלים פ”ב מ”א כתב: ”וכלי זכויות דרבנן... כדמפרשינן בפ”ק דשבת... שוינהו רבנן ככלי חרס... ואיכא דמפרש התם... שוינהו רבנן ככלי מתכות”, ומשמע שהעיקר כדעה הראשונה.
 21 כך הבינו בדעת הר”ש בחסדי דוד על התוספתא בכלים ב”ב פ”ז הי”ב; חזו”א כלים סי’ ג סקי”ח (בביאורו הראשון); יבי”א ח”ד חיר”ד סי’ ח. בשו”ת רעק”א סי’ רי פירש בר”ש בכלים אחרת, שכוונתו שיש טהרה במקוה כשהכלי נטמא מגבו (ורעק”א בזה לשיטתו הנ”ל הערה 11). החזו”א (שם, בביאורו השני) פירש שאמנם אין לכלי זכויות טהרה במקוה, אבל ”יש במינו טהרה במקוה”, ובוזה די לעניין טומאת מדרס, שעליה דן הר”ש שם (עיין להלן פרק ג.ו). מלבד הדוחק בביאורים אלו, נראה שדברי הר”ש בתוס’ בר”ה מוכיחים על כוונתו בכלים (והאחרונים לא עמדו על הקשר בין התוס’ בר”ה לבין הר”ש).
 22 יש להעיר על דעת ראשונים נוספים: א. בתוס’ בע”ז נב ע”א ד”ה תבעי משמע קצת שיש טהרה לכלי זכויות, שטרחו לבאר שאין בהם טומאה ישנה משום שעיקר טומאתם מדרבנן, השווה לתוס’ רי”ד שם. ב. הרא”ש בכלים פ”ב מ”א כתב: ”ושבירתן היא טהרתן. כלומר, אין להם טהרה אחרת, דאין טבילתן מטהרתן, ולעיל קתני נשברו טהרו, שגם יש להם טהרה במקוה”. משמע שר”ל שגם לזכויות יש טהרה במקוה, שהרי נמנתה ברישא (כך דקדק בדעתו בחידושים וביאורים כלים סי’ ב סק”ג). ברם, תוס’ הרא”ש (שבת טז ע”א ד”ה אמרי וע”ז כט ע”ב ד”ה יין, ראה לשונו לעיל הערה 5) כותב שהתירוץ ”שוינהו

נראה שיש נפק"מ בין השיטות הללו לגבי חילוקים אחרים בין מתכת לחרס, שאינם מוזכרים בסוגיה, כגון האם כלי זכוכית שנשטמא במת נעשה אב הטומאה. אם בעיקרו הוא כחרס פרט לעניין טבילה, כדעת ר"ח, הרי שאינו נעשה אב הטומאה. אבל אם דינו כמתכת, הרי הוא נעשה אב הטומאה.

סיוע לשיטת ראשונים זו, שאינה מחלקת בין טבילה מטומאה לבין טבילת כלי גויים, מתחילת הסוגיה: "אלא מעתה לא תהא להן טהרה במקוה, אלמה תנן ואלו חוצצין בכלים הזפת והמור בכלי זכוכית? הב"ע כגון שניקבו...". מה ראתה הגמרא להדחק כך, ולמה לא העמידה את המשנה בטבילת כלי גויים? תוס' (טו ע"ב ד"ה אלמה) עמדו בזה, ותירצו שאי אפשר להסביר כך את המשנה, משום הסיפא "על השלחן ועל הטבלה ועל הדרגש חוצצין", שהם כלי עץ וגם אינם כלי אוכל, ולכן הכרח להעמיד את כל המשנה בטבילה מטומאה. ולא הבנתי מה ההכרח בזה, ולמה לא נימא הא כדאיתיה והא כדאיתיה, והרי אין המשנה מדברת על חיוב הטבילה אלא על דיני חציצה!

להלכה דעת רוב הראשונים, כאמור, שלכלי זכוכית אין טהרה במקוה, וכך נקטו הרבה אחרונים בפשיטות. אולם הגר"א (בביאורו לשו"ע, י"ד סי' קכ סק"ט) אוהז בשיטת רבנו חננאל (ולא הזכירו, כי טרם נדפס בימיו), שלעניין הטהרה דימו כלי זכוכית למתכת, וז"ל: "צ"ע לדינא, דרב אשי גופא ס"ל בע"ז טעמא דכי נשתברו כו'... וקשה לחלק בזה בין טבילה דהכא לטבילה דהתם. ולולי דבריהם [של תוס'] היה נראה... בטומאה דמינהו לכלי חרס הואיל ותחילת כו' אבל בטבילה, בין חדשים בין לטהרה, דלית להו לכלי חרס טבילה, דמינהו לכלי מתכות, ואתי מתניתין הנ"ל [במקוואות] כרבנן".

סיכום

הראשונים נחלקו בביאור התירוץ "שוינהו ככלי מתכות": דעת תוס' וסיעתם שלפי תירוץ זה כלי זכוכית נדונים בעיקר ככלי חרס (להיטמא מאוירם ושאיין להם טהרה במקוה) אך גם ככלי מתכת (להיטמא מגבם). ודעת רש"י וסיעתו שלפי תירוץ זה כלי זכוכית ככלי מתכת לכל דבר. וסיוע לדעה זו מקושיית הגמ' על טומאה ישנה.

מחלוקת נוספת, הקשורה לקודמת²³, היא בהבנת מסקנת הגמרא: דעת תוס' ורוב

ככלי מתכת" אינו מחליף את התירוץ שעשאו ככלי חרס, אלא מוסיף עליו פרט מסוים (דבריו בכלים שם אינם ברורים בנקודה זו, האם התירוץ "ככלי מתכת" מחליף את הדימוי לכלי חרס או רק מבאר את טומאת גבן. אם כן, כידוע פעמים רבות תוס' הרא"ש אינם אלא עריכה לתוס' שקדמו לו ולא דעת עצמו). ממילא, אין דעה בסוגיה בשבת שלזכוכית יש טהרה במקוה, והרא"ש בכלים שם לא מציין לסוגיה בע"ז על טבילת כלי סעודה. לפיכך נראה שכוונתו לומר שברישא נאמר "נשברו טהרו" ולא "היא טהרתן" כי לחלק מהכלים שנמנו שם יש טהרה אחרת. ג. בשיבולי הלקט סי' רז: "הרי כלי זכוכית שמקבלין טומאה ככלי חרס וטהרתן ככלי מתכות", אך ההקשר מוכיח שכוונתו להכשר מבליעת איסורים ולא לטהרה מטומאה.

23 קשורה, אך אינה תלויה בהכרח. מי שסובר שלהלכה יש לכלי זכוכית טהרה במקוה צריך כנראה

הראשונים שלפי רב אשי כלי זכויות ככלי חרס לכל דבר ואף אין להם טהרה במקווה, אלא שהם מקבלים טומאה מגבם מטעם צדדי. מכל מקום, כלי זכויות הנקנים מגויים טעונים טבילה. דעת ר"ח שלפי רב אשי כלי זכויות בעיקרם ככלי חרס אבל יש להם טהרה במקווה. ודעת הראב"ד וסיעתו שדברי רב אשי הם דיחוי בעלמא, ומסקנת הגמ' שכלי זכויות ככלי מתכת לכל דבר. וסיוע לדעת ר"ח או הראב"ד מהמו"מ על המשנה במקוואות.

יש נפק"מ במחלוקת הראשונה בין רש"י לתוס', אע"פ שלדעת שניהם לפי המסקנה אין לכלי זכויות טהרה במקווה, משום שלפי תוס' "שוינהו ככלי מתכות" הוא דין משותף שאוחז את חומרות שני הצדדים, ולכן צריך לומר שכלי זכויות נטמאים באוויר, ולדעת רש"י אין הכרח בזה (וכמ"ש הרמב"ם). וכן יש נפק"מ במחלוקת השנייה בין ר"ח לראב"ד, אע"פ שלדעת שניהם יש לכלי זכויות טהרה במקווה, לגבי השאלה האם כלי זכויות נעשה אב הטומאה.

להלכה דעת רוב הראשונים שלכלי זכויות אין טהרה במקווה, וכך נקטו הרבה אחרונים בפשיטות. אולם הגר"א נקט בשיטת רבנו חננאל שלעניין הטהרה דימו כלי זכויות למתכת.

פרק ב: ראיות שלזכויות יש טהרה במקווה

א. משניות תוספתות ומדרשי הלכה

1. בכלים פ"ב מ"א: "כלי עץ, וכלי עור, וכלי עצם, וכלי זכויות, פשוטיהן טהורים ומקבליהן טמאים. נשברו – טהרו. חזר ועשה מהם כלים – מקבלין טומאה מכאן ולהבא. כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה: מיטמאין ומטמאין באויר, ומטמאין מאחוריהן, ואינן מיטמאין מגביהן, ושבירתן היא טהרתן". בשינוי הלשון "נשברו טהרו" לעומת "שבירתן היא טהרתן" נרמז דין נוסף שמיוחד בכלי חרס, שרק שבירתו מטהרתו ואין לו טהרה במקווה²⁴, ומשמע שלכלי זכויות שברישא יש טהרה במקווה. לשון זו, "נשברו טהרו", חוזרת בפ"ל מ"א למרות ששם הוזכרו כלי זכויות בלבד. אמנם הגמרא בשבת הנ"ל מדקדקת מהסיפא שכלי זכויות נטמאים מגבם, ובכל זאת אינה מוכיחה מכאן שיש להם טהרה במקווה, ומכאן שלא ראתה את שינוי הלשון כדיוק מוכרח. אך יש להעיר שבנוסח המשנה שמופיע בגמרא כתוב "ושבירתן

גם לסבור שזה כלול בתירוץ "שוינהו ככלי מתכות" (ראה לעיל הערה 14). אבל לא כל מי שמבין כך בתירוץ "שוינהו ככלי מתכות" צריך לנקוט שזו גם המסקנה. ולכן רש"י, אע"פ שפרש ש"שוינהו ככלי מתכות" היינו שגם יש להם טהרה במקווה, אינו סובר כך להלכה, כאמור.

24 כ"כ כל המפרשים, אלא שהרמב"ם, לשיטתו שאין טבילה לכלי זכויות, מציין שהוא הדין לכלי זכויות, ולדעתו צ"ל שהמשנה לא דקדקה בזה.

- מטהרתן" במקום "ושבירתן היא טהרתן"²⁵, ולפי גירסה זו באמת אין מקום לדייק שרק שבירתן מטהרתן בניגוד לרישא²⁶.
2. פשטות המשנה במקוואות שמובאת בגמרא, "הזפת והמור ככלי זכוכית", שיש טבילה לכלי זכוכית, ולא כאוקימתא שניקבו והטיף לתוכן אבר, וכו"מ דווקא. כמובן אין זו ראייה העומדת בפני עצמה, שהרי הגמ' העמידה כך למרות הקשיים בדבר, אבל בבירור מהי מסקנת הסוגיה יש משקל לשאלה האם באחת הדרכים שהציעה הגמ' היה צורך לדחוק בפשטי המשניות²⁷.
3. תמוה מאוד לענ"ד שלא נאמר בשום מקום במשנה ותוספתא שאין טבילה לכלי זכוכית²⁸.
4. בתוספתא בכלים ב"ב פ"ז ה"ז: "כלי זכוכית מדברי סופרים טומאתן שוה"²⁹. השידה והתיבה והמגדל של זכוכית הבאים במידה טהורין, ושאר כל כלי זכוכית אע"פ שבאין במידה טמאים, וזה חומר בכלי זכוכית מכלי עץ". משמע שפרט לדין זה כלי זכוכית ככלי עץ, ונטהרים במקווה.
5. בכמה מקומות משמע שמכל הכלים רק כלי חרס אינו נטהר במקווה. שנינו בעדויות פ"א מ"ד: "כלי חרס... אינו מציל אלא על האוכלין ועל המשקין ועל כלי חרס", ובדומה לכך בכלים פ"י מ"א ואהלות פ"ה מ"ג. הטעם שהוא מציל על כלי חרס, מפני שאין להם טהרה במקווה, ולכן לא יסמכו בהם על עם הארץ (חגיגה כב ע"ב). ומשמע שאינו מציל על כלי זכוכית, משום שיש להם טהרה במקווה.
6. בכמה מקומות משמע שכל כלי שמיטמא מגבו נקרא "כלי שטף", כינוי המלמד שיש לו טהרה במקווה: בתוספתא בכלים ב"ק פ"ו ה"א: "כלי שטף שהוא מוקף צמיד פתיל ונתון לתוך התנור הרי זה טמא, שכל שאינו מציל באהל המת אינו מציל באהל השרץ". "כלי שטף" משמש כאן ככינוי לכלי שנטמא מגבו ולכן אינו מציל באוהל

25 ברוב כתה"י באתר פרידברג הנוסח "ושבירתן מטהרתן", ובאחד "ושבירתן טהרתן". בדק"ס מציין שבכת"י אוקספורד (שכעת אינו באתר הג"ל) הנוסח "ושבירתן זו היא טהרתן".

26 יש להעיר, שהרבה מאוד משניות בטהרות מובאות בגמרא בשינוי לשון מהנוסח שלפנינו, וכבר עמדו על כך הראשונים, וראה סי' א הערה 33.

27 ראה יד מלאכי, כללי הרמב"ם, כלל לג; אנצ"ת ערך הלכה עמ' שלא ציון 321. בתוספתא רעק"א במקוואות שם מסביר את המשנה באופן אחר, ע"פ התירוח בגמ' ששוניהו ככלי מתכות, ודעת רעק"א שלפי תירוץ זה יש טהרה לטומאת גבו ובוזה המשנה עוסקת, וראה לעיל הערה 11.

28 אמנם גם על כלי נתר לא נאמר אלא ברמיזה "ושבירתן היא טהרתן" (כלים פ"ב מ"א), אבל מכיוון שנאמר "כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה", וכן בתוספתא בכלים ב"ק פ"ב ה"א: "כלי נתר הרי הן ככלי חרש לכל דבר", ממילא אין צורך להזכירם שוב, אלא זהו מין חרס, וכשם שא"צ לומר שגם העופרת בכלל כלי מתכת. הזכוכית, לעומת זאת, איננה ממש מין חרס, וגם דיניה שונים לכו"ע, אם מעט ואם הרבה, ואי אפשר להניח שהדבר יובן מאליו שכשם שלחרס אין טבילה כך גם לזכוכית.

29 לביאור משפט זה ראה להלן פרק ד.

המת (וכן בתוספתא בזבים פ"ג ה"ג: "כלי שטף במגע וכלי חרס בהיסט"; תוספתא בטב"י פ"א ה"ו: "וכלי שטף מאחוריו וכלי חרס מאוירו"). כלי זכויות הרי נטמא מגבו, כמפורש בסוגיה בשבת ע"פ המשנה בכלים הנ"ל, ומשמע שאף הוא בכלל "כלי שטף"³⁰.

7. בספרי זוטא (במדבר לא, כ) על הפסוק "וכל בגד וכל עור וכל מעשה עזים וכל כלי עץ תתחטאו" נאמר: "מכל כלי עץ – [לרבות] כלי עור כלי עצם כלי זכויות" (מקבילה בילק"ש רמז תשפו). מסתבר שזוהי אסמכתא, וכן כתבו מפרשי הספרי זוטא, ומ"מ יש ללמוד מכאן שגם על כלי זכויות נכון לומר "תתחטאו" בהזאה.

ב. טבילת צלוחית כוס לגין וקופסה

מצאנו במקומות רבים בדברי חז"ל כי לצלוחית, כוס ולגין יש טהרה במקווה. כפי שיוכח, כלים אלו הם כלי זכויות, ואם כן יש להסיק שלכלי זכויות יש טהרה במקווה.

1. צלוחית

בכמה מקומות מפורש שלצלוחית יש טהרה במקווה:

א. מקוואות פ"י מ"א: "כלי שהטבילו דרך פיו כאילו לא טבל... צלוחית שפיה שוקע אינה טהורה עד שינקבנה מצדה".

ב. תוספתא במקוואות פ"ו הל' טו-טז: "זפת שבכוס ושבצלוחית מתוכן חוצצת ומאחוריו אינו חוצצת. במה דברים אמורים? מבית האומן, אבל מבית בעל הבית בין מתוכן בין מאחוריו הרי זה חוצצת... המור והקומוס, בין בכוס בין בצלוחית... בין מבית האומן בין מבית בעל הבית... הרי אלו חוצצין".

30 אך יש לדון האם כלי זכויות מציל בצמיד פתיל אע"פ שמק"ט מגבו, מפני שטומאתו מדרבנן (עיי' ס"א הערה 10). במיוחס לר"ן בשבת טז ע"ב הוכיח בפשטות שכלי זכויות אינו מציל בצ"פ מהמשנה בכלים פ"י מ"א: "אלו כלים מצילין בצמיד פתיל: כלי גללים כלי אבנים כלי אדמה, כלי חרס וכלי נתר, עצמות הדג ועורו, עצמות חיה שבים ועורה, וכלי עץ הטהורים", ולא הזכירה את כלי הזכויות. בתוספתא (כלים ב"ק פ"ז ה"ז) נאמר על שולי כלי עץ ועצם זכויות שאין מצילין בצ"פ, אבל אם שיפץ אותם ("קדרסן שפן ועשאן כלים") הרי הם כלי לכל דבר: "ממלאין בהן מקדשין בהן ומזין בהן ומצילין בצמיד פתיל ומצילין מיד כלי חרש" (ומקבילה בתוספתא בפרה פ"ה ה"ח לגבי הקידוש). והדבר תמוה, שהרי בוודאי כלי עץ ועצם אינם מצילים בצ"פ. הר"ש (כלים פ"י מ"ד) העתיק רק את הרישא בתוספתא, "שולי כלי עץ כלי עצם כלי זכויות אין ממלאין בהן ואין מקדשין בהן ואין מזין בהן ואין מצילין בצמיד פתיל ואין מצילין מיד כלי חרס", בלא הסיפא "שפן" וכו', ובתוס' בשבת טז ע"א (ד"ה לא ליטמאו) מובא בשם הר"ש שהוכיח מהרישא בתוספתא זו להיפך, שכלי זכויות מציל בצ"פ. והראיה צ"ב, כי גם לפי גרסתו בלא הסיפא משמע שדווקא שוליים, שאינם כלי, אינם מצילים. מחמת קושי זה יש שהציע שתוס' גרסו בסיפא "ואין מצילין" (חידושי הרמ"ל כלים פ"ב מ"א). לפי הגרסה שלפנינו ייתכן ליישב, שכוונת תוס' לדייק מהניגוד להל' טו שם על שולי כלי חרס: "שולי המחצין... אין ממלאין בהן... ואין מצילים בצמיד פתיל... קדרסן שפן ועשאן כלים ממלאין בהן... ומצילין בצמיד פתיל ומצילין מיד כלי חרש", הרי שבכלי עץ וכו' לא נאמרה הסיפא, כי אינם בדין זה. ואם כלי זכויות מציל, היה ראוי לשנותו ברישא עם כלי חרס (וכע"ז כתב ב'משנת ראב"י, גרייבר, דף כג,א; ועיי' מי נפתוח פרפר לו, ג-ד).

ג. שם הי"ח: "לכלוכי שמרים שבכוס שבצלוחית... הרי אלו אין חוצצין".
 ד. שם הל' כב-כג: "צלוחית שאוגנה מעוך לתוכה וכתפותיה גבוהים, וכך לגין שאוגנו מעוך לתוכו וכתפתיו גבוהין, אין לו טהרה עולמית עד שיטנו. צלוחית ששפתה שופעת לאחוריה מורידה דרך פיה והופכה ומטביל ומעלה אותה דרך שוליה".

והנה, מצאנו בכמה מקומות שצלוחית היא חפץ שביר:

- א. ב"ב פ"ה מ"ט: "השולח את בנו אצל חנוני... שבר את הצלוחית... רבי יהודה פוטר שעל מנת כן שלחו". ובתוספתא שם פ"ה ה"ב: "ור' יהודה פוטר שעל מנת כן שלח בנו אצל חנוני, על מנת שיאכר את האיסר וישבר את הצלוחית", כלומר, השבירה צפויה.
- ב. תוספתא ב"ק פ"ב ה"ד: "נשברה כדו וצלוחיתו ברשות הרבים". ובדומה לזה שם פ"ו הי"ד: "ואם הטא את הצלוחית ונשברה אף הוא חייב על נזקי צלוחית".
- ג. עירובין צח ע"ב: "ומאי נותנין עליו דקתני - כלים הנשברים. תניא נמי הכי: זיו שלפני החלון היוצא לרשות הרבים נותנין עליו קערות וכוסות קיתוניות וצלוחיות".
- ד. בירושלמי בחגיגה פ"ב ה"א מובא המעשה באלישע בן אבויה שהחטיא את ישראל וייעץ לרומאים כיצד לכפות עליהם לחלל שבתות בהוצאה מרשות לרשות: "והוון מתכוונין מיפרוק בכרמלית, שלא להוציא מרשות היחיד לרשות הרבים, אמר: אטעונינון צלוחיין, אזלין ואטעונינון צלוחיין". מכאן שהצלוחיות הן חפץ שביר, שלא ניתן להניחו במהירות באמצע ההובלה (קרבן העדה; ובפני משה אף כתב שהן מזכוכית).

כלים שבירים הם כלי חרס או זכוכית, כמ"ש רש"י בערובין שם: "כלים הנשברים - כלי חרס וזכוכית", וכן ברמב"ם הל' שבת פט"ו ה"ז. לפיכך כשאנו מוצאים שלצלוחית יש טהרה במקווה, והרי בוודאי לא מדובר בשל חרס, על כרחנו יש להעמיד בצלוחית של זכוכית, וללמוד מכאן שיש לה טהרה במקווה. ולא מסתבר כלל להעמיד את כל המקורות על טבילת צלוחית בצלוחית שניקבה והטיף לתוכה אבר (ולהעמיד את כל אלו כרבי מאיר דווקא).

נוסף על כך, יש להוכיח מכמה ראיות שסתם צלוחית היא של זכוכית:

- א. כלים פ"ל מ"ד: "צלוחית קטנה שניטל פיה טמאה, וגדולה שניטל פיה טהורה. של פלייטון שניטל פיה טהורה, מפני שהיא סורחת את היד". הצלוחית איננה מוזכרת במסכת כלים בשום מקום פרט לפרק זה, העוסק בכלי זכוכית (כלי חרס נשנו בפרקים ב-י, כלי מתכת בפרקים יא-יד, וכלי עץ ועצם בפרקים טו-יט)³¹.

31 יש צורך להסביר את הדברים, כי הם שורש להבנת הרבה משניות. מסכת כלים מונה מאות כלים, ועל פי רוב לא מוזכר מהו החומר שממנו הם עשויים אע"פ שיש בזה נפק"מ, מפני שהדבר ידוע לכל שהם עשויים מחומר מסוים. המשנה טורחת לציין שהכלי עשוי מחומר מסוים רק כאשר

ב. הסדר בתוספתא בכלים מקביל לסדר במשנה, ופרק ז בתוספתא כלים ב"ב (מהל' ז עד הסוף) עוסק בכלי זכויות. בהל' ד שם נזכרו הכוס והצלוחית.

מקובל לעשותו (רק או גם) מחומר אחר, כפי שכתב הב"ח (יו"ד סי' קלה"ח): "ואי איתא דשל מתכות נמי איקרי סתם 'כסא' לא הוה צ"ל 'כסא דכספא' אלא הוה ליה למימר כסא בסתמא וממילא היה מובן". כמה דוגמאות לכלל זה בלשון המשנה: א. בכלים פ"ב מ"ג: "המטה והכסא והספסל והשלחן והספינה והמנורה של חרס". כלים אלו סתמם של עץ, פרט למנורה שסתמה של מתכת, ולכן כאן נאמר עליהם "של חרס". וכן בתוספתא בכלים ב"ב פ"ז הי"ב נזכרת רשימה זו ובסופה "של זכויות". אולם כשמדובר על מיטה וכיסא ושולחן של עץ, או על מנורה של מתכת, אין ציון מאיזה חומר נעשו. ב. בכלים פכ"ד מ"א: "שלש חמתות ושלש תורמלין הן: המקבלים כשעור – טמאין מדרס... ושל עור הדג – טהור מכלום". סתם חמת ותורמל הם מעור בהמה, ולכן ציון החומר רק במקרה החריג "של עור הדג". ג. כיו"ב בשבת פכ"א מ"ב: "מעות שעל הכר נוער את הכר והן נופלות, היתה עליו לשלש מקנחה בסמרטוט. היתה של עור – נותנין עליה מים עד שתכלה". סתם כר הוא של בגד, ובמקרה החריג המשנה מציינת "היתה של עור".

נמצא שיש בידינו אפשרות ללמוד מהכלי הסתמי על הכלי שבמשנה מסוימת, או ממשנה מסוימת על הכלי הסתמי. מהכלי הסתמי על משנה מסוימת כיצד? כאשר ידוע לנו שכלי כלשהו הוא בדרך כלל מחומר מסוים, כגון חבית, שידוע שבד"כ היא מחרס, יש לקבוע שבכל מקום שמוזכרת חבית סתם מדובר בחבית של חרס, והדינים שנאמרים באותו מקור מתייחסים (גם או רק) לכלי חרס (וראה ב"ב כ"ע"א, שהגמ' מבינה בפשטות שהחבית המדוברת היא של חרס, ואח"כ נאלצת להעמיד בשל מתכת). וממשנה מסוימת על הכלי הסתמי כיצד? כאשר ידוע לנו ע"פ ההקשר שמשנה כלשהי עוסקת בכלים מחומר מסוים (שהרי מסכת כלים מסודרת באופן כללי ע"פ חומרי הכלים), ומוזכר בה כלי באופן סתמי ללא ציון החומר שממנו הוא עשוי, יש להסיק שכלי זה עשוי בדרך כלל מהחומר שהמשניות הללו עוסקות בו. וכן להיפך, כאשר מוזכר החומר שממנו הכלי עשוי, יש להניח שאין זה החומר שממנו הוא עשוי בדרך כלל. יש לסייג את הדברים, שלפעמים נזכר החומר של כלי מסוים אע"פ שדרכו להיעשות מחומר זה, משום שבצידו נזכרת אפשרות לעשות את אותו כלי מחומר אחר. כך לדוגמה בכלים פ"י מ"ד: "וכן במטלית של בגד. היתה של נייר או של עור..."; סתמה של בגד, ואעפ"כ נאמר "של בגד" משום ההמשך "של נייר או של עור".

פרק ל במס' כלים, והתוספתא המקבילה בכלים ב"ב פ"ז ה"ז ואילך, עוסקים בכלי זכויות, כמבואר בכותרת לפרק: "כלי זכויות פשוטיהן טהורים ומקבליהן טמאין". ברוב הכלים הנזכרים בפרק נאמר בפירוש "של זכויות", כגון טבלה, אסקוטלא, אפרס, ושדה תיבה ומגדל. לעומת זאת נזכרו כמה כלים באופן סתמי: אסקלריא, תמחוי שעשאו אסקלריא, תרווד, כוס, צלוחית, ולגין. וע"כ צריך להסביר זאת כאמור, שכלים סתמם אינו מזכויות יש צורך לומר עליהם "של זכויות", ואלו שלא נאמר בהם "של זכויות" סתמם כך הוא. לגבי אסקלריא הדבר ברור שסתמה מזכויות. לגבי תמחוי, מכמה מקומות נראה שהוא של עץ, וכנראה כאן המשנה סמכה שיוכן מעצמו "תמחוי שעשאו אסקלריא" הוא מזכויות (ואולי מדובר על תמחוי של עץ שקבע בו אסקלריא של זכויות, ואכמ"ל). לגבי תרווד לא מצאתי ראייה אם סתמו של זכויות או לא, ומה שמצאנו שעושים תרווד מעצמות (שבת פ"ח מ"ו; ידים פ"ד מ"ו) אינו מלמד על כך שסתם תרווד הוא של עצם, אלא שסתם עצם שמשמשים בה עושים ממנה תרווד, כי אי אפשר לעשות ממנה כלי אלא ע"י חקיקתה כמות שהיא. וכפי הנראה מכאן אכן סתמו של זכויות.

ויש להעיר, שבתוספתא פ"ז ה"י נזכרו בסתמא גם תמחוי וקערה, שסתמם של עץ, אך באמת מדובר בתמחוי וקערה של עץ, והתוספתא עוסקת בהם בפרק זה אגב הדינים הדומים בכלי זכויות, עי"ש (אך בר"ש בפ"ל מ"ג וברמב"ם בהל' כלים פ"ב הי"ד משמע שפירשו שמדובר על תמחוי וקערה של זכויות, וצ"ע).

- ג. תוספתא שבת פ"ח הכ"א (דפוס וילנא: פ"ט הי"ב): "בולמס – לעשות הימנו צלוחית קטנה של פלייטון³². סכוכית – אחרים אומרים: כדי לפצע בה שתי נימין כאחד". במקום "בולמס" צ"ל "בולוס", והוא גוש זכוכית שממנו עושים את הכלים, בניגוד ל"סכוכית" שבסיפא, שהיא שבר זכוכית³³.
- ד. מסכת שמחות פ"ח ה"ב: "עושין חופות לחתנים ולכלות... אלו דברים שתולין בהן... ולגינין וצלוחיות של שמן המר. ואלו דברים שאין תולין בהן... ולגינין וצלוחיות של שמן מתוק". מכך שהלגינין והצלוחיות תלויים לנוי (ולא להרחה, שהרי השמן מר), שמע מינה שהצלוחיות שקופות³⁴.
- ה. בברייתא בע"ז עה ע"ב: "הלוקח כלי תשמיש מן העובדי כוכבים... דברים שנשתמש בהן על ידי צונן, כגון כוסות וקיתוניות וצלוחיות, מדיחן ומטבילין והם טהורין". מוכח מכאן שהצלוחית אינה של חרס, שהרי כלי חרס הניקחים מגוי אינם צריכים טבילה. ומשמע גם שלצלוחית יש טהרה במקווה, כי אם ה"טהורין" הוא רק לעניין חיוב טבילת כלי גויים, והצלוחית נשארת בטומאתה, לא היה לברייתא לסתום "והם טהורין".

על אף ראיות רבות אלו, כמה ראשונים סברו שסתם צלוחית היא של חרס³⁵. לעומת זאת, בתוס' בנדה ד ע"א (ד"ה שאני אומר) משמע שלצלוחית יש טהרה במקווה (וכן בספר הישר לר"ת

32 זו גרסת רוב כתה"י, עיי"ש בתוסכ"פ. לפי גרסה אחרת לא הוזכרה שם הצלוחית.
 33 על ה"בולוס" ראה תוסכ"פ שם, שלדעתו הוא גוש, של מתכת או של זכוכית, ולעומתו בכלי זכוכית בספרות התלמוד' פרק ט, ביסס את הסברה שתמיד "בולוס" הוא של זכוכית. אכן רוב המקורות מצביעים על זכוכית, כגון בפסיקתא רבתי פסקא יא: "מה דרכו של חול, אדם מכניסו לאור ומוציאו בולוס ועושה הימנו כלי זכוכית". אלא שבתוסכ"פ ציין לבראשית רבה פי"ב: "בשר ודם מוסך בולס אננקי, על ידי שהות הוא מעלה חלודה", ומשמע לכאורה שמדובר בשל מתכת; אך מצאתי בס"ד במקבילה ב'משנת רבי אליעזר' פרשה יא: "מדת בשר ודם, נותן סולם [צ"ל בולס] של זכוכית ומקפהו, ועל ידי שהוא שוהה ימים רבים הוא מעלה חלודים, אבל הקב"ה הקפה את השמים מן המים ואינן מעלין חלודה".

34 וראה רש"י סוכה י ע"א: "יינות שמנים – נותנין בכוסות של זכוכית לנוי".
 35 תוס' חגיגה כג ע"א ד"ה שפופרת; תוס' ישנים יומא ב ע"א ד"ה שכל מעשיה; ריטב"א שם; תוס' הרא"ש חולין ט ע"ב (הוא מוכיח זאת מהגמ' בפסחים כז ע"א שדנה על הכנת צלוחית בעזרת עצי ערלה, דהיינו שהיא נעשית בכבשן; אבל אינה ראייה לאפוקי מזכוכית, שג"כ נעשית בכבשן). וכ"מ מפרש"י בשמות טז, לג, שכתב "צנצנת – צלוחית של חרס, כתרגומו", ואונקלוס תרגם "צלוחיתא" ותו לא (ועיי"ש בתרגום יונתן ומכילתא והגהות הגר"א, ואכמ"ל). וכן בפסחים כז ע"א ד"ה הני קערות כוסות וצלוחיות פרש"י "של חרס". וכ"מ ברמב"ם הל' גזלה ואבדה פי"ד הי"ב, רמב"ן נידה ד ע"א ד"ה שאני אומר, ואו"ז הל' ערובין סי' רא.

לשאלה זו השלכה אפשרית על הבנת המשנה בפרה פי"א מ"א: "צלוחית שהניחה מגולה ובא ומצאה מכוסה פסולה", האם החשש הוא לנגיעת טמא בכלי מבחוץ, ודווקא בכלי המקבל טומאה מגבו, או שמא חששו גם לנגיעה במים עצמם. הרמב"ם (הל' פרה אדומה פ"ט ה"ז) כתב שהחשש הוא לנגיעה במים, אולי לשיטתו שסתם צלוחית היא של חרס. בערוה"ש העתיד סי' נו ס"ה כתב בעניינה של משנה זו שסתם צלוחית של חרס או זכוכית.

חלק החידושים ס' קסה)³⁶. וב'מצודת דוד' (לרב דוד שפרבר, מקוואות פ"י מ"א) כתב שסתם צלוחית היא של זכוכית³⁷.

אין לדחות את הראיות הללו בטענה שהמקורות על טבילת הצלוחית עוסקים בטבילת כלי גויים, שכן ברוב המקורות אי אפשר לפרש כך³⁸.

2. כוס

ישנם כמה מקורות המורים על כך שיש לכוס טבילה:

א. תוספתא ביצה פ"ב ה"ט: "כלים שנטמאו באב הטומאה אין מטבילין אותן ביום טוב... אבל ממלא הוא כוס... לשותות וחושב עליהן ומטבילין".

36 היעב"ץ שם תמה על תוס' מכח המשנה בב"ב הנ"ל המלמדת שהצלוחית שבריה, והסיק מכך שהיא של חרס.

37 ראיתי להעיר על דברי ד"ר יהושע בראנד בספרו "כלי חרס בספרות התלמוד" בעניין זה, מאחר שהוא נחשב לבר סמכא בזיהוי כלים האמורים בחז"ל. בערך 'צלוחית' כתב שסתם צלוחית היא של חרס, ואלו ראיותיו: א. הגמ' בפסחים כז ע"א הנ"ל הערה 35, וראה מש"כ שם. ב. בירושלמי תרומות פ"ח ה"ג, בעניין גילוי, נאמר: "רבי חנינא בר פפא הוות בידיה צלוחית דרבש, מיגלייה ולא אספיק משאל עד דמפעפעת בידיה". ופירש בראנד, שארס הנחש פעפע דרך דופן הכלי לתוך ידו, והדבר מתאים לכלי חרס. פירושו תמוה, ולדבריו יש לאסור משום גילוי גם בכלי חרס סגור, ובהמשך הירושלמי מפורש שאין לחוש למעבר הארס דרך כלי. וראה במפרשי הירושלמי, שפירשו את המעשה בדרכים אחרות. ג. בירושלמי בתרומות שם: "מעשה בחסיד אחד שהיה מלגלג בגילוי יין, פעם אחת לקה בדלקת וראו אותו יושב ודורש ביה"כ וצלוחית של מים בידו", כלומר, החזיק צלוחית על מנת להצטנן (פני משה), וזה מתאים לחרס. אך הרי גם כלי זכוכית ובו מים קרים יכול לצנן. והרש"ס פירש שהוצרך לשתות משום פיקוח נפש, וכך המעשה מובן יותר, שלגלגו הזקיק אותו לשתות לעיני הכל. אדרבה, משמעות הלשון שגם בטרם שתה ראו שיש מים בצלוחיתו, דהיינו שהצלוחית שקופה. ד. בתרגום יונתן בשמות טז, לג: "צלוחיתא דפחר", חרס. ברם, ניתן אולי להסיק מזה את ההיפך, שסתם צלוחית אינה של חרס. ככלל, אמנם ד"ר בראנד עשה מלאכה גדולה באיסוף המקורות, אבל לענ"ד יש להתייחס לקביעותיו בזהירות, בפרט בספרו 'כלי זכוכית בספרות התלמוד'.

38 נפרט בקצרה, לגבי הראיות כאן על טבילת צלוחית ולגבי הראיות שיובאו להלן על טבילת כוס ולגין: ברוב המקורות המובאים לעיל כתוב בפירוש שמדובר על טבילה לשם טהרה או שמדובר על טבילה מטומאה. אמנם מצאנו לשון זו גם בע"ז עה ע"ב לגבי טבילת כלי גויים, "מטבילין והן טהורין", אבל נראה שגם שם לשון זו נאמרת משום שהטבילה מטהרת מטומאה, שהרי הכלי נטמא במגע הגוי (ע"ש במאירי: "כשיטבילום אח"כ בארבעים סאה הם טהורין לענין האיסור והמותו גם כן, מוסיף על ענין טומאה וטהרה").

במקורות מהתוספתא לגבי טבילת צלוחית מדובר על אפשרות של כלי הבא "מבית בעל הבית" וכן על "לכלוכי שמרים", וזה לא מתאים לנלקח מגוי, שהרי אם הגוי השתמש בו צריך הדחה קודם הטבילה, כמ"ש בע"ז שם: "מדיחין ומטבילין". אך נחלקו הראשונים אם הסדר שהדחה קודמת לטבילה הוא לעיכובא (ע"ש תוד"ה מגעילין). בחסדי דוד במקוואות (פ"ז ה"ג, עמ' 1) עמד על כך שסתם כוס וצלוחית הם של זכוכית, וכתב שאפשר אמנם להעמיד את התוספתא בכלי נלקח מגויים, אבל מכיוון שבתוספתא נזכרו גם תמחוי וקערה, שדרכם להיעשות מחרס, ע"כ צריך לומר שמדובר כאן בכלים שלא נעשו מהחומר הרגיל שבו הם נעשים, ואם כן יש לומר שהכוס והצלוחית האמורים כאן הם ממתכת או עץ. לענ"ד ראייתו אינה נכונה, כי סתם קערה ותמחוי הם של עץ, ראה למשל כלים פט"ז מ"א ותוספתא כלים ב"מ פ"ה ה"י, ואם כן אין יסוד לומר שמדובר כאן בכלים שנעשו שלא כדרכם.

ב. תוספתא חגיגה פ"ג ה"ד: "...מטבילין כלים בתוך כלים, כוסות בתוך כוסות".
 ג. תוספתא מקוואות פ"ז הל' טו, טז, יח הנ"ל לגבי טבילת צלוחית, מזכירה לצדה גם את הכוס.

ואלו הן הראיות לכך שסתם כוס היא מזכוכית:

- א. כלים פ"ל מ"ג: "כוס שנפגם רובו טהור". כאמור לעיל, זהו הפרק העוסק בכלי זכוכית. הכוס אינה נזכרת לפני כן במסכת, פרט לפכ"ה בעניין 'אחוריים ותוך', דין שאינו מתייחס למין מסוים אלא לכל כלי השטף. אם כן הכוס אינה מופיעה בפרקים העוסקים במיוחד בכלי חרס או מתכת או עץ.
- ב. הכוס נזכרת גם בפרק המקביל בתוספתא, כלים ב"ב פ"ז ה"י. בפסחים נה ע"ב: "מביאים כלים מבית האומן, כגון... והכוס מבית הזגג". וכיו"ב בבראשית רבה פרשה יט, ו: "משל לעירוני שהיה עובר לפני חנותו של זגג, והיה לפניו קופה מלאה כוסות ודייטרוטין, ותפשם במקלו ושיברן, עמד ותפשו, אמר לו: ידע אנא דלית אנא מהני ממך כלום, אלא בא ואראה לך כמה טובות איבדת".
- ד. ברייתא בניה כ ע"א: "כשהוא בודקן [למראות הדמים, בהשוואה למימי אדמה והמזוג וכו'] אין בודקן אלא בכוס". ברור שבדיקה טובה אפשרית רק בכוס זכוכית שקופה, וכן פירש רש"י שם³⁹.

אמנם בכמה מקומות מצאנו ש'כוס' משמשת לזריקת דם הקרבנות (פסחים פ"ה מ"ח; זבחים פ"ח מ"ח ומי"ב ופי"ג מ"ח; כריתות פ"ו מ"א), ועל כרחנו צריך לומר שמדובר בכוס של מתכת, שהרי כלי שרת מזכוכית פסול (מנחות כח ע"ב ורמב"ם הל' בה"ב פ"א ה"ח). אך אין זו סתם כוס האמורה במשנה, ורק בעניין זריקת הדם ניתן השם "כוס" לכלי מתכת⁴⁰.

39 בראנד (שם, ערך 'כוס') מוכיח מהברייתא בפסחים הנ"ל על "כוס מבית הזגג" שסתם כוס היא של זכוכית, אבל סבר שאין טבילה לכלי זכוכית, ולכן ייחס את המקורות על טבילת כוס לכוס של כסף או נחושת, על פי כמה מקורות בגמ' שמזכירים כסא דכספא (ועל מציאות כוס נחושת לא הביא ראיה מחז"ל). לענ"ד לא מסתבר שהמשנה תאמר סתם "כוס" כשאין הכוונה לכוס רגילה, היינו של זכוכית.

40 ברור גם שהשם "כוס" בסתמא התייחד לכלי שתייה קטן (וכן מוכח בשבת פ"ח מ"א: "המוציא יין – כדי מזיגת הכוס", הרי ששיעור היין הנחוץ למזיגת כוס ידוע לכל, וראה ברש"י בסוטה ד ע"א ד"ה כדי מזיגת כוס: "וסתם כוס רביעית"), ואילו הכלי שבו התקבל דם הקרבנות בוודאי גדול הרבה יותר, וע"כ הכינוי "כוס" לכלי זה הוא שם מושאל.

ויש לציין שבגמרא כלי זה נקרא "מזרק", ובמשנה ישנה תופעה מעניינת, שבמסכתות יומא ושקלים הכלי נקרא "מזרק", ובשאר המסכתות בענייני קדשים הוא נקרא "כוס". ייתכן שהדבר קשור לשינויים שחלו בשימוש בכוסות. להלן יתבאר השימוש הרווח בכוסות זכוכית ככלי שתייה התאפשר בעקבות הוזלת מחיר הזכוכית, עם המעבר בתעשיית הזכוכית לשיטת הניפוח, כמאה שנים לפני חורבן בית שני. ייתכן שהכינוי "כוס" לכלי שמקבל את דם הקרבנות היה נהוג בתקופה שהזכוכית הייתה יקרה, ואז הכוס הביתית להמון העם הייתה ממתכת ולא מזכוכית.

בראשונים מצאנו דיון על זיהויה של "כוס" סתם בהקשר לשתי הלכות: דין אחוריים ותוך, שמוזכר גם לגבי כוס (כלים פכ"ה מ"ז-ח וגמ' ברכות נב ע"א), ונחלקו הראשונים האם דין זה קיים גם בכלי חרס⁴¹. ודין הכשר כוס יין ששתה ממנה גוי (ע"ז לג ע"ב), שטעונה הדחה ג' פעמים, האם זה נאמר דווקא בכלי חרס או גם בחומרים אחרים.

מדברי רש"י בכמה מקומות נראה שדעתו שסתם כוס במשנה היא מחרס⁴². לעומתו, הריטב"א בברכות נב ע"א כתב "דסתם כוס אינו של חרס". ובתוס' בע"ז לג ע"ב ד"ה כסי כתבו: "ודוקא בכוסות של חרס, אבל של עץ או של מתכת וזכויות אין צריך להדיח רק פעם אחת. מיהו בהרבה מקומות בתלמוד מצינו כוסות סתם שהם של מתכות וזכויות, ונכון להדיח ג' פעמים בכל הכלים". אם כן לדעתם סתם כוס היא של חרס, אבל מצינו בתלמוד גם כוסות מתכת וזכויות, וראה בהרחבה בב"ח יו"ד סי' קלה, יח. ולענ"ד סתם כוס במשנה וברייתא היא של זכויות, כאמור, אך כוס שבגמ' היא בדרך כלל מחרס או מתכת⁴³.

3. לגין⁴⁴

בכמה מקומות מפורש שלגין יש טהרה בטבילה ובהזאה:

א. אהלות פ"ה מ"ד: "לגין שהוא מלא משקין טהורין, הלגין טמא טומאת שבעה והמשקין טהורין" (וכן בחגיגה כו ע"א).

כאשר הציבור הרחב התחיל להשתמש בכוס זכויות ככלי שתייה, הפסיקו לכנות את כלי הקיבול לרם הקרבנות בשם "כוס", ומעתה הוא נקרא "מזרק", וכך המשיך הדבר בימי הגמרא. הדברים מתאימים לאמור ביומא יד ע"ב "מאן תנא סדר יומא? רבי שמעון איש המצפה הוא", כפי שביאר בעל 'דורות הראשונים' (פרק מה) שסידורה של מסכת זו מאוחר באופן יחסי.

41 ראה רמב"ם וראב"ד בהל' שאר אבה"ט פ"ז ה"ג.

42 ראה ערוכין צח ע"ב ד"ה קערות; חגיגה כה ע"ב ד"ה מן המודיעים (כך גם בפסחים כז ע"א ד"ה הני קערות וע"ז לג ע"ב ד"ה כסי, אבל באלו מדובר על כוסות שבגמרא ולא במשנה או ברייתא). וכך משמע גם במיוחס לר"ן בשבת טו ע"ב ד"ה אלא מעתה.

43 ראה יומא עח ע"א, שהגמ' דנה על הצטננות ביום הכיפורים בעזרת כוס, והתנאים להיתר זה בכוס כסף וכוס חרס, וזכויות לא מוזכרת. וכן בב"מ כט ע"ב: "כסא דחרשין... ולא אמרן אלא בכלי מתכות, אבל בכלי חרש לית לן בה", וזכויות לא הוזכרה. נראה שגם בתנ"ך סתם כוס היא של חרס, כמשמע מיחזקאל כג, לג-לד: "כוס אחותך... ושתיית אותה ומצית ואת חרשיה תגרמיי".

44 ראוי לבאר בקצרה את תפקיד הלגין, לעומת החבית והכוס. הלגין הוא כלי קיבול למשקים בכלל, וליין בפרט (אהלות פ"ה מ"ד; טבוי" פ"ד מ"ד; ע"ז פ"ה מ"ה). החבית גדולה מן הלגין, והלגין גדול מן הכוס (שבת פ"כ מ"ב; ביצה טו ע"ב). היין נשמר בחביות מעלייתו מן הבור ועד השתייה (תרומות פ"ח מ"ט; ע"ז פ"ד מ"ט; רש"י בפסחים ב ע"א ד"ה שתי שורות). כשרוצים לשנות מהיין, מעבירים מהחבית ללגין, והלגין מוגש לשולחן (ע"ז פ"ה מ"ה). מן הלגין שופכים לכוס מעט יין כעין תרכיז, ואח"כ מוסיפים מים חמים לכוס (מן הקיתון), וזוהי ה"מזיגה" בלשון חז"ל. מכיוון שהחבית איננה מובאת לשולחן ראוי שתהיה מחרס, שהוא זול יותר וגם חזק יותר מזכויות. לעומת זאת הלגין מוגש לשולחן, ולכן ראוי שיהיה מהזכויות היפה ולא מהחרס.

עפ"ז מתפרשת כמין חומר התוספתא בע"ז פ"ז ה"ט: "ישראל החשוד שותין ממרתפו ואין שותין מלגיננו", שהתחבטו בה המפרשים. "מרתפו" היינו בחביות, ו"לגיננו" היינו על שולחנו. ישראל זה חשוד לארח בביתו גויים שישתו עמו, ולכן אסור לשות מלגיננו, אבל ממרתפו לא שתו.

- ב. טבו"י פ"ד מ"ד: "לגין שהוא טבול יום".
 ג. תוספתא מקוואות פ"ו הל' יג: "לגין שהוא מלא מים... והטבילין טהור".
 ד. שם הל' כב-כד: "לגין שאוגנו מעוך לתוכו וכתפתיו גבוהין אין לו טהרה עולמית עד שיטנו... לגין שהוגנו חוזרת לתוכו... מטביל כדרכו ואינו חושש".

המפרשים כתבו שלגין הוא כלי מתכת (רמב"ם בפיה"מ אהלות פ"ה מ"ד) או עץ (ר"ש שם ובפרה פ"י מ"ו ומקוואות פ"י מ"ז). אבל נלע"ד להוכיח מכמה ראיות שהלגין הוא כלי זכוכית:

א. כלים פ"ל מ"ד: "לגינין גדולים שניטל פיהן – טמאין, מפני שהוא מתקנן לכבשין". פרק ל עוסק בזכוכית, כנ"ל, ודין הלגין לא נזכר במסכת לפני כן⁴⁵. ועוד, שדין הלגינים שניטל פיהם נאמר בניגוד לדין הקודם, "של פלייטון שניטל פיה – טהורה, מפני שהיא סורחת את היד". כלומר, צלוחית ניטלת ביד, ולכן כשהיא שבורה שבר הזכוכית פוצע את היד, אבל הלגינים הגדולים שנשברו אינם מיטלטלין אלא עשויים לכבישה ממושכת, ולכן אין שבר הזכוכית מונע את השימוש בהם (פיה"מ לרמב"ם). הרי שהלגין עשוי זכוכית, שעלולה לפצוע.

ב. מסכת שמחות פ"ח ה"ב הנ"ל (לגבי צלוחית), האומרת שתולים שמן לנוי בלגינין, הרי שהם שקופים.

ג. מקצת ראייה שהלגין שביר ניתן להביא מהמשנה בטבול יום פ"ד מ"ד הנ"ל: "לגין שהוא טבול יום ומלאהו מן החבית מעשר טבל... נשברה החבית – הלגין בטבלו, נשבר הלגין – החבית בטבלה". אם הלגין הוא של עץ או מתכת היה ראוי למשנה לומר "נשפך הלגין"⁴⁶. ואם הוא שביר ודאי הוא מזכוכית ולא מחרס, שהרי מדובר בלגין טבול יום.

ד. ראייה נוספת מצירוף דברי חז"ל בעניין המנהג להביא יין לבית האבל. במו"ק כז ע"א איתא: "ת"ר, בראשונה היו משקיין בבית האבל עשירים בזכוכית לבנה (כלומר, שקופה ויקרה) ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישין. התקינו שיהו הכל משקיין בזכוכית צבועה, מפני כבודן של עניים". ובחולין צד ע"א מצינו: "ת"ר, לא ילך אדם לבית האבל ובידו לגין המתקשקש [כלומר, שאינו מלא], ולא ימלאנו מים, מפני

45 פרט ל'בית הלגינין' (פ"ט"ז מ"ב ועוד), שהוא כלי עץ שמחזיק את הלגינין. ובתוספתא בכלים ב"ב פ"ד הי"א מדובר על חיפוי עור של בית הלגינין ובית הכוסות, ואולי זהו חיפוי שנועד להגן על כלי הזכוכית משבירה, וראה בירושלמי בתרומות פ"ח ה"ג על "לגין בתיקו". בזה מוסבר מה שמצינו שמקובל לקחת לדרך לגין יין (ע"ז פ"ה מ"א וגמ' שם סה ע"א), דבר שלכאורה אינו מתאים לכלי זכוכית, אבל החיפוי מאפשר זאת.

46 אמנם גם כלי מתכת או עץ עלולים להישבר, ומצאנו פעמים רבות שהמשנה דנה על כלים כאלו כשנשברו, אבל בוודאי אין זה דבר מצוי. המשניות דנות על כלי עץ ומתכת שנשברו כדי ללמד מה דינם אם נשברו, אולם בתיאור מקרה שאינו מיועד ללמד את דין הכלי כשנשבר, דרך המשנה להדגים בהווה.

שמתעהו", כי כשנותן מים בלגין הוא גונב דעת הבריות לחשוב שהביא יין⁴⁷. ובירושלמי (דמאי פ"ד ה"ג): "אין מוליכין לבית האבל בכלי זכוכית צבועה, מפני שהוא טוענו טענת חנם", ונראה לענ"ד שהוא ט"ס וצ"ל "אין מוליכין מים", כדלעיל (אך הגר"א פירש שמדובר גם על יין, וצבע הלגין מדמה את היין כאדום ומשובח יותר). הרי, שמה שנאמר בבבלי על לגין נאמר בירושלמי על זכוכית צבועה, והדברים מוכיחים על עצמם שכל זה היינו הך, כלומר, ההולכה בלגין היא קיום המנהג להביא בכלי זכוכית צבועה, ובזכוכית כזו יש חשש לגניבת דעת, שיחשבו שהמים הם יין. אם כן הלגין הוא כלי זכוכית⁴⁸.

4. קופסה

עדות נוספת לשימוש בטהרה בכלי זכוכית משתמעת מהירושלמי בנדה פ"ב ה"א: "בדקה והניחתו [את העד] בקפצה [בלשוננו: קופסה] של זכוכית, רבי חייה אומר: כתם, ורבי אומר: ראייה... טעמא דרבי, דרך קפציות בדוקות מן השרצין ואינן בדוקות מן המאכולת". משמע שהיה מקובל להניח את העד לשמירה בקופסה של זכוכית, והדבר מובן יותר אם יש לה טהרה במקווה. הבדיקה נחוצה במיוחד לעוסקת בטהרות (נידה פ"א מ"ז וגמ' שם י"א ע"ב), והרי אם אין לקופסה טהרה במקווה היא נטמאת ללא תקנה בפעם הראשונה שבה יונח בה עד טמא, ומאז היא נטמאת לעולם את ידי האישה.

ג. מחיר הזכוכית

הזכוכית נזכרת בהרבה מקומות כמצרך יקר מאוד ומבוקש⁴⁹. מכיוון שכך, נראה תמורה לגזור על כלי זכוכית טומאה שאין לה טהרה במקווה. כלי החרס, מלבד שהיו זולים מאוד, יש להם גם יתרון משמעותי בכך שאינם מקבלים טומאה מגבם, והדבר מקל מאוד על הזהירות מלטמא אותם. אבל כלי הזכוכית הרי לכל הדעות נטמאים מגבם, וא"כ אין

47 וראה בירושלמי שביעית פ"ד ה"ב: "כגון לולינוס ופפוס אחיו שנתנו להן מים בכלי זכוכית צבועה ולא קיבלו מהן", כלומר, נתנו להם לשתות מים באופן שיחשבו שהם שותים יין נסך. ובמדרש תהלים טז: "הרבית עצבונות לדורו של שמד, שמתו על קדושת שמך... וכשהיו אומרים: נסכו לפני עבודה זרה, והוא אומר: איני מנסך... שמה מים אפילו בכוס אדום, והוא אומר איני שותה".

48 בראנד בערך 'לגין' כתב שכל המקורות על טהרתו בהזאה או במקווה עוסקים בלגין של מתכת, אבל סתמו של חרס. ולמד זאת מהתוספתא בפרה פ"י ה"ז: "קלל של חטאת ולגין של תרומה שנגעו זה בזה... במה דברים אמורים? בשל אבן, אבל בשל חרס הכל מודים בשל חטאת שהוא טהור". אך כאן טעה בפשט, ש"במה דברים אמורים" מתייחס לקלל, ולא ללגין, עיי"ש היטב. עוד הוכיח מתרגום יונתן לאיכה ד, ב, שתרגם "נבלי חרש" – "לגינין דחסף". ואינה ראייה, כי "נבל" הוא הכלי הרגיל בתנ"ך לטלטול יין לשתיה מיידית, ומקבילו בחז"ל הוא הלגין, ולכן נקט התרגום 'לגין', ומכיוון שבפסוק נאמר "חרש" הוצרך לומר "דחסף".

49 איוב כח, יז; ירמיהו כח, לד וברש"י; ספרי, וזאת הברכה, על הפסוק "ושפוני טמוני חול"; משנה, כלים פי"א מ"ח; שם פכ"ט מ"ו על מכירת הזכוכית במשקל; תוספתא, מכות פ"ג ה"ט; וראה לעיל מבראשית רבה על העירוני ששבר את הכוסות.

אפשרות להשתמש בהם בטהרה לאורך ימים, וזו גזירה שיש בה איבוד ממון רב, או, לחילופין, מניעת השימוש בהם⁵⁰.

אמנם בתקופה מאוחרת יותר הייתה ירידה תלולה במחיר הזכוכית⁵¹, ירידה שמתועדת גם במקורות חיצוניים מהמאה הראשונה למניינם⁵². החוקרים מייחסים זאת להתפשטות שיטת הייצור ע"י ניפוח, שהחלה למעלה ממאה שנה לפני החורבן⁵³, והחליפה את הייצור ע"י יציקה לדפוס, או גילוף בגוש זכוכית. כך התאפשר ייצור המוני, שהפך את כלי הזכוכית למוצר השווה לכל נפש, וזה מסביר את המקורות הנ"ל על כך שסתם כוס וצלוחית ולגין ביתיים הם מזכוכית⁵⁴. עם זאת, הגזירה על כלי זכוכית נקבעה בתקופה שבה הזכוכית עדיין הייתה יקרה מאוד, שהרי בשבת טו ע"א נאמר שיוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, הזוג הראשון, שחי למעלה ממאתיים שנה לפני החורבן, הם שגזרו על ארץ העמים ועל כלי זכוכית⁵⁵. לפיכך עומד בתוקפו שיקול ההפסד המרובה, שמלמד על כך שיש לזכוכית טהרה במקווה.

50 אכן, במחקר ההיסטורי רווחת הדעה שהגזירה על כלי זכוכית נועדה למנוע את השימוש בהם. הסבר זה הוא חלק ממגמה ידועה לקשור את דברי התורה שבכתב ושבע"פ למניעים פוליטיים, חברתיים וכלכליים. לענ"ד בכל מה שכתבנו עד כאן יש די כדי להוכיח שלכלי זכוכית יש טהרה במקווה, ואם כן גם אחרי הגזירה אפשר היה להשתמש בטהרה בכלי זכוכית, והגזירה רק ביטלה את העדיפות שהייתה להם בהיותם טהורים לגמרי. מכל מקום, מי שאין חלקו בהסברים מסוג זה, צריך להניח שחז"ל לא גזרו גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה, וגם לא מנעו לדורות את השימוש בכלי זכוכית עקב שיקול זמני ומקומי, ואם כן זהו שיקול שמצטרף להוכחה שיש לכלים אלו טהרה במקווה.

51 בתוספתא בפאה פ"ד הי"א נאמר שכלי זכוכית זולים מכלי נחושת, ובגמ' במנחות כח ע"ב נאמר שזכוכית איננה "דבר חשוב", בניגוד לנחושת וברזל. ניתן לקבל מושג על הירידה במחיר הזכוכית מן המדרש בשמות רבה פרשה ל, כד: "כלי זכוכית... שתיים בסלע ושלוש בסלע", לעומת התוספתא בקידושין פ"ב ה"ג: "התקדשי לי בכוס זה, אם יש בו ובמה שבתוכו שוה פרוטה – מקודשת, ואם לאו – אינה מקודשת", שמשמע שאפשר שכוס תהיה שווה פחות מפרוטה, שהיא 1/768 מסלע (בבלי, קידושין יב ע"א).

52 סטראבון (סופר יווני, נפטר סמוך לראשית ספירת הנוצרים), למשל, כותב: "ואומרים כי ברומא הרבה המצאות נעשו בנוגע לצבעים ובנוגע להקלה בייצור, למשל כלי קריסטל, כאשר גביע ניתן לרכוש תמורת מטבע נחושת" (מובא, עם מקורות רבים נוספים בנושא, אצל ציונה גרוסמרק, 'תעשיית הזכוכית היהודית בארץ ישראל בשלהי ימי בית שני ובימי המשנה והתלמוד' (דיסרטציה), אוני' חיפה, תשמט, עמ' 139-146).

53 ראה אצל גרוסמרק, שם.

54 בניגוד לתקופת התנ"ך, ראה לעיל הערה 40.

55 אמנם בהמשך שם נאמר אחרת: "שמונים שנה עד שלא חרב הבית גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית", אך רוב הראשונים (רמב"ן, ריטב"א, ר"ן, והר"ה בתירוץ הראשון) מחקו במשפט זה את המילים "על כלי זכוכית", מכיוון שהגמרא דנה בסתירה ביחס לארץ העמים, ולא דנה בסתירה ביחס לכלי זכוכית. התוס' ר"ד אמנם העדיף להגיה להיפך, ולהשמיט "כלי זכוכית" מהברייתא על יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, אבל הנוסח שמייחס את הגזירה לזוג הראשון מתאשר מהירושלמי בכתובות פ"ח הי"א ופסחים פ"א ה"ו, שם מיוחסת ראשית הגזירה ליוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, והמשכה ליהודה בן טבאי ושמעון בן שטח, שאף הם חיו לפחות מאה שנה לפני החורבן (וכן הוכיח בסדרי טהרות כלים עד, א"ד"ה יוסי). בערוך

ד. ייצור וייבוא כלי זכוכית

אם כלי הזכוכית אינם נטהרים במקווה, הכרח לייצר אותם ע"י חברים על מנת להשתמש בהם בטהרה, ואי אפשר להשתמש בכלי שיוצרו בארץ העמים. וכן כתב במפורש ר' יהודה ב"ר קלונימוס (רבו של הרוקח) 'ערכי תנאים ואמוראים' (ערך 'יהודה בן שמוע'; ח"א עמ' קמז): "ונראה לי לפי מאי דמסקינן דכלי זכוכית אין לו טהרה במקוה, לאותן שאוכלין חולין בטהרה שאסור ליקח כלי זכוכית מגוי, דגזרו עליהם שיהיו כזבין לכל דבריהן... וכן של עמי הארץ".

בעיה זהה קיימת בכלי חרס, ומצאנו בחז"ל פתרונות לנושא: א. פיקוח של חבר על הוצאת הכלים מהכבשן (משנה, פרה פ"ה מ"א; תוספתא, כלים ב"ק פ"ג הל' יג-יד, פרה פ"ה הל' א-ג). ב. ייצור כלים בלתי מוגמרים בחו"ל, והבאתם לארץ וצריפתם בכבשן בארץ (תוספתא, כלים ב"ק פ"ג ה"ו). ג. חכמים הקלו הקלות שונות בירושלים וסביבותיה לגבי נאמנות הקדרים עמי הארץ על טהרת כלי חרס (חגיגה כה ע"ב-כו ע"א; רמב"ם הל' מטמאי מו"מ פ"א הל' ה-ז).

לא מצאנו בחז"ל התייחסות לבעיה זו בכלי זכוכית, והפתרון של ייבוא כלי בלתי גמור אינו יפה לענייננו. כלי אדמה שלא נצרף בכבשן הוא כלי מגובש, שאפשר להעבירו בצורה זו ממקום למקום ולהשתמש בו. לכן ניתן להכין את הכלי בחו"ל ורק את הצירוף לעשות בא"י. בזכוכית התהליך הפוך: בתחילה מתיכים את החומר בכבשן כדי שיהיה צמיג, אחר כך הזג מעצב את הכלי, ולבסוף הוא מניחו להצטנן. נמצא שאין כלי זכוכית שהוא מעוצב אך אינו גמור⁵⁶. גם פיקוח של חבר על הוצאת הכלים מהכבשן אינו מספיק, משום שכלי חרס אינו מיטמא מגבו, ולכן עם הארץ יכול להוציאו מהכבשן לעיני החבר ולתתו לחבר, מה שאין כן כלי זכוכית, שמיטמאים מגבם, והחבר יצטרך לקחתם בעצמו מן הכבשן. העדר הדיון בחז"ל בפרטי הדברים הללו מוכיח שהבעיה איננה קיימת, כי ניתן לטהר את הכלים בהזאה וטבילה.

מלבד העובדה שאין התייחסות לבעיה זו, יש סימנים בחז"ל לשימוש בטהרה בכלי זכוכית מיובאים. כך נראה מהתוספתא (כלים ב"ב פ"ז ה"י): "הכוסות הצידונים [כצל, עיין 'תוספת ראשונים'] החתוכין טהורין מפני שסורחין את הפה". מהקשר הפרק ומעניין "סורחין את הפה" משמע שמדובר על כלי זכוכית⁵⁷; והרי צידון טמאה בטומאת ארץ העמים⁵⁸.

השולחן העתיד (ס' קפו ס"א) כתב שטומאת כלי זכוכית היא מגזירת י"ח דבר (דהיינו שמאי והלל ותלמידיהם, בשלהי ימי בית שני), וכנראה אגב שטפיה הבין כך ממהלך הסוגיה בשבת, ולא היא.
56 בניגוד לבולוס, גוש הזכוכית, שמועבר כגוש ממקום הפקת הזכוכית למקום שבו מייצרים את הכלים, ושם מתיכים אותו ועושים ממנו כלי.

57 משנה מקבילה לכאורה מופיעה בכלים פ"ד מ"ג על "שולי קוסים הצידוניים", והיא נמצאת בפרקים על כלי חרס. אך י"ל ש"שולי הקוסים", התחתית שתחת הכוס, הן מחרס (כך בפירוש הגאונים, ואכמ"ל), ואילו הקוסים עצמם מזכוכית.

58 אפילו לצור, הדרומית יותר, אסור לכהן לצאת, ראה ירושלמי שביעית פ"ו ה"א ומו"ק פ"ג ה"א, ובבלי גיטין ח ע"ב על כזיב.

עוד יש להעיר על הברייתא במנחות כח ע"ב: "גביעים (שבמנורה) למה הם דומים? לכוסות אלכסנדריים". נראה שמדובר בכוסות של זכוכית⁵⁹, כסתם כוס, וגם במקורות חיצוניים ישנן עדויות מימי בית שני על גביעי זכוכית מיוחדים שנעשו באלכסנדריה⁶⁰. לפיכך יש ללמוד מכאן שכוסות זכוכית מחו"ל הובאו לארץ והיו מוכרים בבית המדרש. נוסף על כך, ישנם ממצאים ארכאולוגיים שמעידים על שימוש בטהרה בכלי זכוכית מיובאים מחו"ל⁶¹.

פרק ג: פרטי דינים בכלי זכוכית

בגמרא נאמרו במפורש כמה פרטי דינים בכלי זכוכית: פשוטיהם טהורים, הם מקבלים טומאה מגבם, אין בהם טומאה ישנה, ודין טבילתם שנוי במחלוקת, כדלעיל. להלן יתבררו בעז"ה פרטי דינים נוספים, שנוגעים גם לשאלת יסוד טומאת כלי זכוכית, האם כחרס או כמתכת.

א. האם נעשה אב הטומאה

יש להסתפק האם כלי זכוכית נעשים אב הטומאה בטומאת מת (דין אב הטומאה במדרס הזב ידון בהמשך), או שדינו בזה ככלי חרס, שאינו נעשה אב הטומאה, ודנו בזה האחרונים⁶².

59 זכר לדבר גם בלשון הראשונים: ברש"י בשמות כה, לא: "גביעיה - הן כמין כוסות שעושים מזכוכית". ובפירושו ר' אברהם בן הרמב"ם לבראשית מד, ב דימה את גביעי המנורה ל"כוסות זכוכית מארץ ישראל".

60 אתניוס (סופר מצרי, שחי לאחר החורבן אבל מצטט תעודות מהתקופה ההלניסטית, אמצע תקופת הבית השני) כותב על כך, מובא אצל גרוסמרק (לעיל הערה 52) עמ' 122.

61 בספר 'העיר העליונה של ירושלים' מאת פרופ' נ. אביגד (עמ' 107-108) מסופר שבחפירות הרובע ההרודיאני נמצא כלי שתייה מהודר במיוחד מזכוכית, שטבועה בו חותמת ביוונית "אניון עשה". אניון היה יוצר כלי זכוכית מפורסם מצידון, ועשרות כלים עם הטבעה זהה נמצאו בעולם, בפרט באזור צידון (ראה על אודותיו בספר 'כלי זכוכית בספרות התלמוד' עמ' 46, 50). נראה שמדובר בגוי, ועכ"פ צידון היא ארץ העמים, כאמור, ואי אפשר לעשות בה כלי בטהרה. לפיכך קשה להבין מה מקומו של כלי כזה בירושלים עיר הקודש, וחפירות הרובע ההרודיאני מוכיחות כמאה עדים על חיי הטהרה שם, מריבוי המקוואות ומשכחות כלי האבן. אבל אם יש טבילה לכלי כזה, אין שום קושי בדבר.

בראנד ('כלי זכוכית בספרות התלמוד' עמ' 46-65), מתוך שהניח שאין טהרה לכלי זכוכית, מאריך להתפלפל ומסביר שאניון וחבריו היוצרים הצידוניים היו יהודים חברים, שסימנו את שמם בצורה בולטת ע"ג הכלים כעין תעודת כשרות שהם טהורים, והכלים הועברו לא"י דרך שפת הים, בה אין טומאת ארץ העמים (אהלות פי"ח מ"ו). וכל דבריו דחוקים מאוד, כמבואר למעין.

62 המי נפתוח (אמנה טו) הסתפק בזה. הסד"ט בכלים (רסג ע"ב) נקט בפשטות שאינם נעשים אב הטומאה, ואף הפליג לומר שמש"כ הרמב"ם (הל' כלים פ"א ה"י) שטמאים מדרס מדבריהן היינו כראשון לטומאה; ואינו במשמע כלל. לעומת זאת בכללים שבראש הספר (דיני כלי זכוכית, כלל ו) הסתפק בזה. והחזו"א (כלים ס"י ג סק"ט) כתב שאינו נעשה אב הטומאה.

במאירי (סוטה כט ע"א ד"ה האוכלין) מצאנו דברים מפורשים בעניין, וז"ל: "הכלים אם נגעו במת נעשין אב הטומאה לטמא אדם וכלים. במה דברים אמורים? בשאר כלים, אבל כלי חרס אין במינו אב הטומאה, ר"ל שאינו נעשה אב הטומאה לעולם שהרי אין לו טהרה במקוה, וכן בכלי זכויות".

עוד יש ללמוד כך מהרמב"ם בפירוש המשנה בעדויות פ"ב מ"א, עם הערות הרב קאפח המציינות את ההבדלים בין מהדורותיו של הרמב"ם. במהדורה קמא כתב: "ובא בקבלה 'חרב – הרי הוא כחלל', וכן שאר כלי מתכות ובגדים דינן כדין החרב, ולא התנה שיהא כלי מתכות אלא לאפוקי כלי חרס שאינן נעשין אב הטומאה כמו שיתבאר בזבים, וכן גם כלי עץ וכלי עצם וכלי זכויות אין דינם כדין החרב". ובמהדורה בתרא תיקן: "וכן גם כלי עץ וכלי עצם דינן כדין החרב". פירוש: במהדורה קמא סבר הרמב"ם כדעה שדין חרב כחלל אינו אלא בכלי מתכת⁶³, והוציא מכלל זה את כלי החרס והעץ והעצם והזכויות, אך במהדורה בתרא חזר בו וסבר שדין חרב כחלל אמור בכל כלי שטף, וכמו שכתב בהל' טו"מ פ"ה ה"ג, ולכן הוסיף את כלי העץ והעצם, אבל את הזכויות השמיט. כלומר, גם לפי מה שחזר בו לא שייך בה דין חרב כחלל, משום שאינה נעשית אב הטומאה (עמד בזה ב'דרכי שמואל', אהלות פ"ק אות כז).

כך נראה גם מההקדמה לפירוש לטהרות המיוחס לרב האי גאון (מובאת גם בערוך, ערך 'דרס'), וז"ל: "ואלו דברים מטמאין הם בטומאת טמא מת ואינם מטמאין אחרים בדין טומאת מדרס שהוא משכב ומושב: כלי זכויות וכלי חרס וכלי נתר ונתור וכירים וזרעים". ולעיל מיניה כתב ש"מיטמא טמא מת" מובנו שאינו אב הטומאה אלא רק מקבל טומאה⁶⁴, ואילו "מטמא מדרס" פירושו שהדבר אב הטומאה ויכול לטמא. אם כן מנה את כלי הזכויות בין הכלים שאינם נעשים אב הטומאה.

הראשונים הללו נקטו כך על פי הדעה המקובלת שכלי זכויות ככלי חרס. אולם לפי השיטה שכלי זכויות ככלי מתכת (לא רק לעניין טבילה אלא בכלל, דהיינו שיטת הראב"ד והר"ש והרשב"א) מסתבר שהוא נעשה אב הטומאה. וכן מוכח לענ"ד מכמה ראיות:

1. הספרי זוטא הנ"ל, שאומר שיש הזאה לכלי זכויות, מלמד שהוא אב הטומאה של טמא מת.
2. המשנה באהלות פ"ה מ"ד הנ"ל: "הלגין טמא טומאת שבעה" (וכן בתוספתא באהלות פ"ה ה"ה) מלמדת שכלי זכויות נטמא טומאת שבעה, ע"פ מה שהוכח לעיל שהלגין הוא כלי

63 אלא שצירף לזה גם את הבגדים, לאור הלימוד מהפסוק "וכבסתם בגדיכם ביום השביעי וטהרתם" (במדבר לא, כד), וראה 'טהרת ישראל' ח"א עמ' 97-98.

64 דברים אלו תמוהים, ויש לציין שרבינו נסים גאון בשבת פד ע"ב מדבר ג"כ על טמא מת וטמא מדרס, ומסגנונו נראה שדבריו לקוחים מהקדמה זו, בתיקונים הנדרשים.

זכוכית. ובאותו אופן יש להוכיח מפרה פ"י מ"ו, שלגין של תרומה וקודש מטמא לגין של מי חטאת⁶⁵.

3. כך משמע בתוספתא באהלות פ"א ה"ב: "הגוי והבהמה וכלי חרס והאוכלין והמשקין הנוגעין במת, כלים הנוגעין בהן טהורים", ולא הוזכרו כלי זכוכית.

עלה בידינו שלא די לנו לומר כדעת ר"ח הנ"ל, שכלי זכוכית בעיקרם ככלי חרס ובכל זאת יש להם טהרה במקווה, אלא הכרח לומר שעיקרם ככלי מתכת אף לעניינים אחרים.

ב. טומאה בחיבורין

בטומאה בחיבורין (כגון הנושא נבלה ושאר הטומאות שנאמר בהן "וכבס בגדיו") האדם מטמא כל כלי שהוא נוגע בו בשעת חיבורו לטומאה, פרט לכלי חרס (זבים פ"ה מ"א; רמב"ם הל' מטמאי מ"מ פ"ו ה"ב). יש להסתפק בדין כלי זכוכית בזה, לאור השוואתו לכלי חרס (והסתפק בזה המי נפתוח, אמנה סד). אך לפי דברינו שהעיקר לדינא שכלי זכוכית הם ככלי מתכת, ממילא פשוט שהוא הדין בנדון דידן. ויש להוסיף שתי ראיות:

1. על סמך ההנחה שהלגין הוא כלי זכוכית, יש ללמוד זאת מן המשנה בפרה פ"י מ"ו הנ"ל: "לגין של חטאת שנגע בשל קדש ושל תרומה... שניהן בשתי ידיו – שניהן טמאין. שניהן בשתי ניירות – שניהן טהורים". האדם הנושא את מי החטאת נטמא במשם, וכאשר הלגין של תרומה נוגע בידו הוא נטמא מחמת החיבורין, וכשיש נייר חוצץ בין ידו ללגין אין חיבורין.

2. בתורת כהנים (מצורע, פרשת זבים, פרשתא ב,יא) נאמר: "ומטמא שאר כלים כבגדים ואינו מטמא לא אדם ולא כלי חרס". משמע שכך הדין בכל הכלים פרט לחרס. ובכמה מקומות הוזכר שכלי חרס לא נטמא בחיבורין (זבים פ"ה מ"א; תוספתא כלים ב"ק פ"ו ה"א, ועוד), ולא נאמר בשום מקום שגם בכלי זכוכית הדין כך.

ג. טומאת אוויר

כבר הובאה לעיל (פרק א) מחלוקת הראשונים בעניין טומאת אוויר כלי זכוכית, ושיש מהראשונים שסוברים שאין להם טהרה במקווה ובכל זאת טיהרו באווירם. הרמב"ם (כלים פ"א ה"ה) נימק זאת: "ומפני שתוכן כברן לא גזרו עליהן שייטמאו מאוירן, אלא עד שתגע הטומאה בהן בין מתוכן בין מגבן ככלי מתכות". והראב"ד תמה, שהטעם "תוכן כברן"

65 פירוש: במסכת פרה פ"י משניות א-ד מתבאר, שחידשו בידינו פרה אדומה שכל כלי שראוי להיות אב הטומאה ולא טוהר במיוחד לשם שימוש בפרה ובמי החטאת נדון כאילו הוא אב הטומאה, אפילו אם הוא טהור לקודש. אולם כלי חרס, שאינו ראוי להיות אב הטומאה, וממילא אינו מסוגל לטמא אדם וכלים, אינו מטמא אדם וכלים לעניין חטאת (עין פיה"מ לרמב"ם בפרה פ"י מ"ד, משא"ח פ"י מ"ו ופי"ב מ"ח, מקדש דוד טהרות סי' נא, ה, וחזו"א פרה סי' ה סק"ו). לפ"ז מוכח מכך שהלגין של קודש מטמא את הלגין של חטאת שהלגין נעשה אב הטומאה.

נאמר בגמרא רק לעניין שאין מיטמאין מגבן. נראה שהרמב"ם סובר שיש קשר מהותי בין דין אוויר לדין גב, דהיינו שכלי חרס עיקרם לקיבול, ולכן התורה קבעה שהם נטמאים בכניסת טומאה ל"תוכו" דווקא.

כל זאת לשיטה שהם ככלי חרס, אבל לשיטה שקי"ל שטומאתם כדין כלי מתכת פשוט שאין להם טומאת אוויר. וכן משמע בבירור בגמ' בחולין כה ע"ב: "ת"ר: אויר כלי חרש טמא, וגבו טהור; אויר כל הכלים טהור, וגבו טמא. נמצא, טהור בכלי חרש – טמא בכל הכלים, טהור בכל הכלים – טמא בכלי חרש". מפורש שאוויר כל הכלים טהור חוץ מכלי חרס (וכ"כ הרש"ש בכלים פ"ב מ"א, שמכאן ראיה לזכוכית). ואין להדחק ולומר שהכוונה ל'חרס וכיוצא בו', שהרי לגבי טומאת גבו אי אפשר לפרש כך, ולכולי עלמא כלי זכוכית מיטמא מגבו. ולדעת תוס' המטמאים אוויר כלי זכוכית צריך לומר שהברייתא מדברת רק על הכלים המקבלים טומאה מדאורייתא, ודוחק.

ד. פשוטי הכלים

שנינו בכלים פ"ב מ"א שפשוטי כלי זכוכית טהורים. הגמ' בשבת טז ע"א מסבירה זאת בתחילה שזה נובע מהדמיון לכלי חרס, ועל הצד שהם ככלי מתכת אומרת הגמ' שהטעם לטהרת פשוטיהם הוא שעשו בהם היכרא כי היכי דלא לשרוף עלייהו תרומה וקדשים. ייתכן שיש נפק"מ בין הטעמים הללו, כדלהלן:

בכלי עץ מצאנו חילוק בין פשוטי כלים המשמשים את האדם ואת משמשיו לבין פשוטי כלים שאינם משמשים את האדם או את משמשיו (כלים פט"ז מ"ז; תו"כ, שמיני פרשתא ו,ד; רמב"ם, הל' כלים פ"ד ה"א). לעומת זאת בכלי חרס כל הפשוטים טהורים, משום שבעינן 'תוך', וזהו ששנינו בכלים פכ"ז מ"א: "טבלה שאין לה לזביו, בכלי עץ – טמאה, ובכלי חרס – טהורה".

והנה, אם פשוטי כלי זכוכית טהורים משום השוואתם לכלי חרס, אזי גם הכלים שמשמשים אדם ומשמשיו טהורים. ואם פשוטיהם טהורים מדין היכר, אולי די בהיכר שאינם כמתכת, וכמ"ש ר"ח בשבת שם: "עבדו בהו רבנן היכירא ללמד כי אינן ככלי מתכות לכל מידי", ואם כן הכלים שמשמשים אדם ומשמשיו יהיו טמאים. אך מפורש בכלים פ"ל מ"א: "הטבלא והאסקוטלא של זכוכית – טהורין; אם יש להן לזביו – טמאים", כדין כלי חרס, וכ"כ הגר"א שם "שכלי זכוכית צריך תוך ככלי חרס".

ה. כלי שטהר שעה אחת

קיימא לן "כלי חרס שטהר שעה אחת – אין לו טומאה עולמית"⁶⁶, כלומר, אם נשבר ותיקנו אותו – אינו מקבל טומאה מכאן ולהבא. בתוס' ברו"ה יט ע"א (ד"ה יהודה בן שמוע)

66 כרבנן דר"מ בתוספתא בכלים ב"ק פ"ז הט"ו שלהלן, ועיין כלים פ"ב מ"א בתפא"י על "ושבירתן היא טהרתן", ופ"ג מ"ג ובר"ש, ורמב"ם הל' כלים פ"ט הי"ד.

מובאת מחלוקת האם כלל זה קיים גם בכלי זכוכית: דעת ריב"א שכלי זכוכית שווה בזה לחרס, ותוס' (שהוא הר"ש, כאמור) דוחה, שלדעתו מסקנת הגמ' בשבת שכלי זכוכית ככלי מתכת, ולכן אין לדמותם לכלי חרס בזה.

דברי התוס' צריכים עיון: כיצד אפשר לומר שכך הדין בכלי זכוכית, אפילו לפי הצד בסוגיה שכלי חרס דמו? הרי מפורש במשנה (כלים פ"ב מ"א, פט"ו מ"א ופ"ל מ"א): "כלי זכוכית... נשברו - טהרו, חזר ועשה מהם כלים - מקבלין טומאה מכאן ולהבא", ולא אמרינן שכיוון שטהרו שעה אחת אין להם טומאה עולמית! ושמא התוס' מפרשים (עכ"פ לדעת ריב"א) ש"חזר ועשה מהם כלים" היינו שהתיך את הזכוכית ועשה ממנה כלי חדש לגמרי, ובכהאי גוונא ש"פנים חדשות באו לכאן" בוודאי הכלי מקבל טומאה, ואין חסרון בכך שהכלי נטהר שעה אחת אלא כאשר האדם משתמש בשברי הכלי על ידי שיפוץ קל (וכן הקשה ותירץ להדיא בחידושים המיוחסים לר"ן בשבת שם). לפי זה החידוש ב"מקבלים טומאה מכאן ולהבא" איננו חידוש לחומרא, לאפוקי מדין כלי חרס שכיוון שנטהר שעה אחת אין לו טומאה עולמית, אלא חידוש לקולא, שלא חזרה הטומאה הישנה כדין כלי מתכות.

אך יש להוכיח שבכלי זכוכית לא אמרינן "כיוון שטהר" וכו' מהמשנה בכלים פ"ל מ"א: "שולי קערה ושולי אסקוטלא של זכוכית שהתקינן לתשמיש - טהורין, קרטסן או שפן בשופין - טמאין" (וכעין זה בתוספתא בכלים ב"ק פ"ג הי"ב). זאת, בניגוד לנאמר על כלי חרס בתוספתא בכלים ב"ק פ"ז הט"ו: "שולי המחצין ושולי הפחתין... קירדסן שפן ועשאן כלים... מקבלין טומאה מכאן ולהבא, דברי ר"מ, וחכמים אומרים: כל כלי חרס שטהר שעה אחת אין לו טומאה לעולם". כלומר, בכלי חרס נחלקו בזה ר"מ וחכמים, ועל אותו מקרה גופו בכלי זכוכית המשנה בפ"ל והתוספתא בפ"ג סותמים לטמא, ומן הסתם משניות אלו כדעת רבנן.

החזו"א (כלים ס"ג סק"ח) כתב להיפך, שבכלי זכוכית אפילו לרבנן דר"מ אמרינן "כיוון שטהר" וכו', ולמד זאת מהמשנה בכלים פ"ל מ"ג: "ניקב [כוס של זכוכית] ועשאו בין בבעץ בין בזפת - טהור. רבי יוסי אומר: בבעץ - טמא, ובזפת - טהור". ופירש החזו"א, שת"ק מטהר משום שטהר שעה אחת ואין לו טומאה עולמית⁶⁷, ורבי יוסי מטמא משום שהוא הולך אחר המעמיד, ולכן דינו ככלי מתכת. אך יש מקום לדחות, שלת"ק טהור משום שהסתימה אינה טובה לדעתו (ועיי"ש בר"ש בדעת רבי יוסי).

מכל מקום, נראה לענ"ד להסביר באופן אחר את החילוק בין הקערה והאסקוטלא לבין הכוס. מסתבר שהדין בכלי חרס שכיוון שטהר שעה אחת אין לו טומאה עולמית יסודו בכך שכלי חרס אינם חשובים, וכשהם נשברים אין אדם מקפיד עליהם, ואם חוזר

67 מדברי החזו"א עולה שבכלי זכוכית אומרים "כיוון שטהר" וכו' אפילו יותר מכלי חרס, כי בכלי חרס הכלל נאמר בשבר כלי שתיקנו, ולא בכלי שניקב וסתמו בזפת, וכפי שמוכיח הר"ש בכלים פ"ב מ"ב.

ומתקנם בטלה דעתו⁶⁸. ואם לא נשברו, אלא רק ניקבו, מקובל לתקנם, ולכן הם חוזרים לקבל טומאה, כפי שהוכיח הר"ש בכלים פ"ב מ"ב. לעומת זאת כלי זכויות הם חשובים ויקרים, ודרך בני אדם להקפיד עליהם, אבל תקנתם היא קלקלתם, שמפני חשיבותם לא מקובל להשתמש בהם כשהם מכוערים⁶⁹. לפיכך, כלי זכויות שניקבו אין סתימתו מועילה לקבל טומאה (לדעת ת"ק דרבי יוסי), משום שהסתימה ניכרת והוא מכוער, ואינו מתאים לשימוש המכובד לשתיה. מאידך, אם לא מדובר על נקב שנסתם בחומר אחר, אלא על דפנות שנשברו והאדם משייף אותם ומשווה להם מראה מחודש של כלי קטן חדש ויפה, הרי זה מקבל טומאה, וגם דרך בני אדם (בזמן המשנה) לעשות כך בכלי זכויות במידת האפשר, במקום לזרוקם.

לפיכך, אין מקום לומר בעקרון בכלי זכויות "כיוון שטהר שעה אחת" וכו'. אפילו אם טומאתם היא מחמת הדמיון לכלי חרס, לגבי דין זה שתלוי בקפידא לא מסתבר כלל לדמותם לכלי חרס. ומכל מקום, כלי זכויות נקוב שנסתם בחומר אחר אין לו טומאה, מפני שמקפידים עליו במיוחד⁷⁰.

68 במקדש דוד (קונטרס מענייני טהרות, סוף אות ב ד"ה ונראה) מסביר באופן אחר את הדין שכלי חרס שטהר שעה אחת שוב אין לו טומאה עולמית, שהטעם הוא שבעינין היסק אחר שנעשה כלי. ולפי זה אם עושה כלי חדש וצורפו מחדש בכבשן אכן יקבל טומאה, וכמו שכתב הר"ש (כלים פ"ג מ"ד) שהלוקח שברי חבית ומדביקם ועושה תנור וצורפו בכבשן הרי זה מקבל טומאה. ויש להשיב על ראיתו, שהרמב"ם (הל' כלים פט"ז ה"ז) מביא את הדין שממנו מוכיח המקד"ד וכותב: "המביא שברי כלי חרש ודבקן זה בזה ועשאן תנור ועשה לו טפילה מבפנים ומבחוץ והסיקו הרי זה מקבל טומאה", ובהל' ח כתב: "שכלי חרש שטהר אין לו טומאה לעולם, אלא אם כן עשהו תנור ועשה לו טפילה מבפנים ומבחוץ". משמע שלא ההיסק המחודש הוא הגורם לכך שלא אמרינן "כיוון שטהר" וכו', אלא הטפילה היא הגורמת לכך, ונראה שהטעם משום שאין שבריו ניכרים. ויש להקשות על המקד"ד מנר שפחתו ומאלפסין עירניות (ביצה לב ע"א), שהם כלים שנצורפו ועדיין אינם בגדר כלי, עד שיעשה בהם פעולה נוספת ואז יקבלו טומאה, אע"פ שנעשו כלי אחר ההיסק. וראה עוד ברמב"ם (הל' כלים פ"ח ה"ב) ובראב"ד. החזו"א (כלים סי' ג סק"ו) אומר במפורש היפך סברת המקד"ד, ודעתו שהמצורף גוש אדמה ועושה ממנו גוש חרס ואחר כך חוקק בו כלי הרי זה מקבל טומאה. והסתפק שם בטעם דין "כיוון שטהר", והעלה אפשרות כעין מש"כ, ע"ש.

69 ומצאתי שכ"כ החזו"א (כלים סי' לד סק"ד) בהקשר אחר, וז"ל: "בכלי זכויות ליכא דין גסטריות השנויות בכלי חרס... דדעת בני אדם לקוץ בכלי זכויות שבורין ולהרחיקן, להיות בשלימותן מיוחדים לתשמיש אהוב ומכובד יותר מכלי חרס".

70 למעשה יוצא הבדל בין כלים רחבים לצרים. כלי צר כגון כוס שנפגם או ניקב, אי אפשר לשייפו ולהשתמש בחלקן התחתון ככלי הגשה, ולכן אין לו תקנה. ואילו כלי רחב שניקב או נפגם בדפנותיו, אפשר לשייפו ולעשותו נמוך יותר ולהשתמש בו באופן אחר. לכן המשנה בפ"ל מ"ג מטמאת מדברת על כוס, ואילו משנה א שם שמטמאת מדברת על טבלה ואסקוטלא, וכן התוספתא מדברת על פחתין ומחצין, שהם כלים רחבים.

ו. טומאת מדרס

בתוספתא בכלים ב"ב פ"ז הי"ב נאמר: "המטה והכסא והספסל והקתדרא ועריסה של זכוכית וכל מדרס כלי זכוכית טהורין". זוהי הגירסה בדפוסים וכת"י שבידינו, וכן בהקדמת רב האי גאון לטהרות ובערוך (ערך דרס), ובחיבור המיוחס לרס"ג (חיבורים הלכתיים של רס"ג; עמ' 325). וכך משמע מהמאירי בסוטה הנ"ל, שאומר שכלי חרס אינו נעשה אב הטומאה לעולם וכן בכלי זכוכית, ומשמע שכוונתו בין בטומאת מת ובין בטומאת מדרס. אבל הר"ש (בכלים פ"ל מ"ד) כתב שיש נוסחאות שונות בתוספתא, האם טמאים או טהורים. וגירסת הרמב"ם "טמאים", ופסק בהל' כלים פ"א ה"י: "וכן כלי זכוכית העשוי למשכב מתטמא מדרס מדבריהם", וכ"כ הסמ"ג (מ"ע רמז).

מסברה יש פנים לכאן ולכאן, על פי העקרונות היסודיים בטומאת מדרס. בגמ' בשבת פד ע"א נאמר שקבלת טומאת מדרס (בכל הכלים) תלויה באפשרות הטהרה במקווה, שרק מה שיש לו טהרה במקווה, או "יש במינו" טהרה במקווה, מקבל טומאת מדרס. לפי זה, ע"פ מה שהתבאר לעיל שיש לכלי זכוכית טהרה במקווה היה ראוי שתהיה בכלי זכוכית הראויים למדרס טומאת מדרס. אך כאן אנו מוצאים חריגה מעקרון זה: הרמב"ם פסק, כאמור, שיש מדרס לכלי זכוכית, אע"פ שלדעתו אין להם טהרה במקווה⁷¹; ומאידך, הר"ש מביא גירסה שטהורים ממדרס, אע"פ שלדעתו יש להם טהרה במקווה. אך הר"ש הסביר זאת, שמכיוון שטומאתם מדרבנן לא גזרו עליהם טומאת מדרס, ונראה מדבריו שגם לפי הגירסה "טמאים" אין זו אלא טומאה דרבנן, כמו שכתב הרמב"ם.

מדברי רש"י בכמה מקומות משמע שהעקרון הקובע בקבלת טומאת מדרס איננו הטהרה במקווה, אלא הקובע הוא האם החומר עמיד או שביר ואינו ראוי למדרס⁷². לפי זה משמע שכלי זכוכית טהורים מן המדרס ככלי חרס⁷³.

החזון איש (כלים סי' ג סק"ח) העלה אפשרות שלמרות שטומאת כלי זכוכית היא מדרבנן, תהיה בהם טומאת מדרס מן התורה, משום ש"יש במינו טהרה במקווה", בכלי

71 והתקשו בזה האחרונים (ראה במקורות שצוינו במהדורת פרנקל בספר המפתח בהל' כלים פ"א ה"י). ואין לומר שזה מדין "יש במינו טהרה במקווה" משום הדמיון לכלי מתכת: חדא, שהרמב"ם חולק על תוס' בשבת וסובר שחומר שאינו מקבל טומאה אינו נטמא מדרס רק משום ש"יש במינו" חומר דומה שיש לו טהרה במקווה, ראה פירושו לכלים פכ"ד מ"י לגבי מפץ. ועוד, שהרמב"ם כותב בפירוש שיש להם טומאת מדרס מדבריהם, ואילו סברת "יש במינו טהרה במקווה" היא מדאורייתא, כמבואר בשבת פד ע"א. עוד הקשה ר' יצחק הוטנר (קובץ הערות' על פירוש רבינו הלל לתו"כ, עמ' נג ד"ה כל כלי מיוחד) מהמשנה בנדה פ"ו מ"ג: "כל המיטמא מדרס טמא טמא מת", והרי לרמב"ם כלי זכוכית טמא מדרס ואינו נעשה אב הטומאה בטומאת מת.

72 ערובין קד ע"ב ד"ה לא; בכורות לח ע"א ד"ה אין מדרס; וראה גם ב"ק כה ע"ב ד"ה פכין. לביורר שיטתו ראה סי' ב פרק ז, ועיי"ש ביאור נוסף לדברים.

73 וכ"כ במשנה אחרונה בכלים סוף פכ"ד.

מתכת. זאת, בדומה לשיטת תוס' בשבת פד ע"א (ד"ה מפץ) שמחצלת של שיפה וגמי, שאינה נחשבת כעץ לדעתם, טמאה מדרס משום ש"יש במינו טהרה במקווה" במחצלת של עץ. אולם הר"ש עצמו סובר כתוס' בשבת בעניין הטעם לטומאת מדרס במחצלת⁷⁴, והוא כותב כאן שגזרו על כלי זכוכית משום הדמיון לכלי מתכת, ואעפ"כ כתב שטומאת מדרס בהם היא רק מדרבנן! נמצא, שלדעתו הדמיון בין זכוכית למתכת אינו מספיק לגדרי "יש במינו טהרה במקווה" (הרחבה בעניין זה בס"ב, עמ' 98).

מקצת ראייה שאין מדרס בזכוכית, מהמשנה בכלים פכ"ז מ"א: "הבגד – מטמא משום חמשה שמות, השק – משום ארבעה, העור – משום שלושה, העץ – משום שניים, וכלי חרס – משום אחד. כלי חרס מטמא משום כלי קיבול... מוסף עליו העץ, שהוא מטמא משום מושב, וכן טבלה שאין לה לזביז, בכלי עץ – טמאה, ובכלי חרס – טהורה". מכיוון שמטרת המשנה לדרג את הכלים לטומאותיהם, הייתה יכולה להוסיף את הזכוכית בין כלי החרס לעץ, ולומר: "מוספת עליו הזכוכית, שהיא מטמאה משום מושב. מוסף עליה העץ, שטבלה שאין לה לזביז בכלי עץ טמאה ובכלי זכוכית טהורה", כמו ששינונו בפ"ל מ"א שטבלה של זכוכית טהורה. ומכך שהמשנה לא אומרת זאת משמע שהזכוכית כחרס, שמדרסה טהור.

ז. כלי הבא במידה

כלי הבא במידה (שמכיל ארבעים סאה, ואינו מיטלטל כשהוא מלא), אם הוא מעץ – אינו מקבל טומאה (כלים פט"ו מ"א), כי כלי עץ הוקשו לשק, בפסוק "מכל כלי עץ או בגד או עור או שק" (ויקרא יא, לב), שמיטלטל אף כשהוא מלא. לעומת זאת כלי חרס ומתכת לא הוקשו לשק, ומיטמאים אף כשהם גדולים (גמ' שבת פג ע"ב בחרס; חגיגה כו ע"ב במתכת). לגבי כלי זכוכית נאמר בתוספתא בכלים ב"ב פ"ז ה"ז: "השידה והתיבה והמגדל של זכוכית הבאים במידה – טהורין, ושאר כל כלי זכוכית, אע"פ שבאין במידה – טמאים, וזה חומר בכלי זכוכית מכלי עץ", וכן פסק הרמב"ם (הל' כלים פ"ג ה"ג). צריך ביאור טעם החילוק בין שידה תיבה ומגדל לבין שאר כלי זכוכית. הראב"ד (שם) מסביר אותו באופן טכני: "ואולי מפני שמלאכתן עבה והן עשויים לנחת, אבל שאר כלים מלאכתן דקה ועשויין להטלטל במלואן". הווי אומר, בעקרון הדין כמו בכלי עץ, שכלי העשוי לנחת אינו מקבל טומאה, וזה טעם הדין בשידה תיבה ומגדל, אבל שאר כלי זכוכית, אע"פ שבאים במידה אינם עשויים לנחת⁷⁵.

74 ראה בר"ש בכלים פי"ז מי"ז, וכן בתוס' בסוכה טז ע"א ד"ה ומטהרת (התוס' בסוכה הן מהר"ש, ראה 'בעלי התוספות' עמ' 611).

75 בור זהב, בסדרי טהרות (כלים רסג סע"ב) ובערוך השולחן (סי' קפח ס"א) הסבירו את החילוק בין שידה תיבה ומגדל לבין שאר הכלים באופנים אחרים.

יש לשאול: בין אם גזרו על כלי זכוכית משום מתכת ובין אם גזרו עליהם משום חרס, הרי כלי מתכת וחרס הבאים במידה טמאים, ומדוע, אפוא, כלי זכוכית הבא במידה טהור?! (כן הקשה החזו"א בכלים סי' ד סק"ז), וראה עוד לקמן.

ה. טומאת משקין לכלים

חז"ל גזרו שמשקים טמאים מטמאים כלים, אע"פ שהם ולד הטומאה (שבת יד ע"ב). ב'משנה אחרונה' בכלים פ"ל מ"א הסתפק האם גזרו כך גם בכלי זכוכית, או שכשם שלא גזרו בזכוכית על טומאה ישנה, אפילו לדעה שהם כמתכת, כך לא גזרו על טומאת משקים ושאר טומאות דרבנן.

בתוס' בע"ז נב ע"א ד"ה תבעי ליה שאר טומאות דרבנן כתבו: "פירוש, בכלים שנטמאו במשקין... ובכלים שעיקר טומאתן דאורייתא, דאילו בכלי זכוכית תנן... דאין חזרין לטומאה ישנה, והיינו משום דעיקר טומאתן... אינם אלא מדרבנן". מרהיטת לשונם ניתן להבין שאין טומאת משקין בכלי זכוכית, כשם שאין בהם טומאה ישנה. אבל נראה יותר שהמילים "ובכלים שעיקר טומאתן דאורייתא" אינן מוסבות על טומאת משקין, אלא על הספק בגמרא שם על טומאה ישנה בטומאות דרבנן, ועל זה אומרים תוס' שהספק הוא בטומאות דרבנן בכלים המקבלים טומאה מדאורייתא, ולא בכלי זכוכית המקבלים טומאה מדרבנן, וכוונתם לקושיה ולתירוץ של תוס' בשבת טז ע"א ד"ה בטומאה⁷⁶.

לפי מה שהתבאר שכוס ולגין הם כלי זכוכית, יש להוכיח שכלי זכוכית נטמאים בטומאת משקין ממשניות שמדברות על טומאת משקין בכלים אלו⁷⁷.

פרק ד: יסוד גזירת כלי זכוכית

ממהלך הדברים עד עתה עולה מסקנה ברורה שכלי זכוכית אינם דומים כלל לכלי חרס: יש להם טהרה במקווה, הם נעשים אב הטומאה, נטמאים בחיבורין, אין להם טומאת אוויר, וכלי זכוכית הבא במידה טהור. על מנת להתאים זאת לסוגיה בשבת עלינו לומר שהתירוץ "שוניו ככלי מתכת" הוא תירוץ העומד בפני עצמו ומחליף את התירוץ "שוניו ככלי חרס", כפירוש רש"י וסיעתו, ותירוץ זה עומד גם למסקנה, ודברי רב אשי הם דיחויא בעלמא, כדברי הראב"ד.

76 יש להעיר על לשון הר"י מלוניל חגיגה כ ע"ב בעניין טומאת אחוריים ותוך, שנאמרה בטומאת משקין: "אחוריו - כמין כלי זכוכית שיש להם בית קיבול בקרקעית הכלי", וכן במאירי שם: "ואחורים אלו פירשו בו שיש להם בית קבול כעין רגל הנעשה בכוס של זכוכית או של כסף". אפשר שהשתמשו בזכוכית רק כדוגמה מוכרת לצורת הכלי בימיהם, אבל השימוש בדוגמה זו בשתיקה יותר מובן אם לדעתם דין זה נוהג גם בכלי זכוכית.

77 כלים פכ"ה מ"ז בכוס; פרה פ"ב מ"ח בלגין, ע"ש היטב, שהחומרה המיוחדת בפרה אדומה מתבססת על דין דומה בחולין.

אך למעשה מתקבל כאן דין שדומה יותר לכלי עץ ועור ועצם מאשר לכלי מתכת. הרי הנפק"מ בין כלי עץ ועור ועצם לבין כלי מתכת הם לגבי פשוטי הכלים ולגבי טומאה ישנה, דינים שקיימים רק במתכת⁷⁸, ולגבי שני הדינים הללו הגמרא אומרת בפירוש שאינם בכלי זכויות, משום היכרא ומשום שטומאה ישנה דרבנן. גם בדין כלי הבא במידה, כלי זכויות דומים יותר לעץ מאשר למתכת, כאמור. יוצא, אם כן, שיסוד הטומאה הוא דמיון לכלי מתכת, אבל עצם הדין הוא דמיון לכלי עץ.

השוואה כללית לכלי עץ משתמעת מהמשנה בכלים פ"ב מ"א ופ"טו מ"א: "כלי עץ וכלי עור וכלי עצם וכלי זכויות פשוטיהן טהורים..." ובייחוד מהתוספתא בכלים ב"ב פ"ז ה"ז הנ"ל: "כלי זכויות מדברי סופרים טומאתן שוה... השידה והתיבה והמגדל של זכויות הבאים במידה טהורין, ושאר כל כלי זכויות אע"פ שבאין במידה טמאים, וזה חומר בכלי זכויות מכלי עץ". ויש להוסיף, שלשון התוספתא "טומאתן שוה" אין לה מובן לכאורה, למה שווה הטומאה?⁷⁹ ונראה שהתוספתא מוסבת על המשנה "כלי עץ... וכלי זכויות", ובאה לומר שטומאת כלי זכויות שווה לכלי עץ, אלא שהיא מדברי סופרים.

ישנם אמנם פרטים שבהם הזכויות איננה כעץ: פשוטי כלי זכויות טהורים אפילו במשמשי אדם ומשמשיו, כאמור, ולא כעץ, וכן לגירסה שמדרס כלי זכויות טהור הרי זה שונה מכלי עץ. אולם בפרטים אלו הרי הזכויות שונה גם מכלי מתכת, והיה אפשר להסביר אותם בדמיון לכלי חרס, אלמלי שברוב הדינים, ובעיקריים שבהם, אין הזכויות דומה לחרס. נראה, אפוא, שהזכויות טמאה דומיא דכלי עץ, ונדרש הסבר מקומי לשוני בפרטים הללו.

מאליה עולה השאלה, מה פשר ההשוואה לכלי עץ? הרי הזכויות אינה דומה כלל לעץ! נראה להסביר זאת כך: אילו הגזירה על כלי זכויות הייתה "גזירה אטו מתכת", שמא יטעו לטהר כלי מתכת, היה מקום להצמיד לגמרי את דיני כלי זכויות לדיני כלי מתכת. אבל לא מסתבר שחששו לכך, וגם לשון הגמרא "שוניהו רבנן ככלי חרס", "שוניהו ככלי מתכות", משמע עקרוני, ולא חשש החלפה וטעות⁸⁰. מסתבר, שהגזירה על כלי זכויות נובעת מתפיסת העקרון הכללי בטומאה, שככל שהדבר מפותח ומשוכלל יותר כך הוא ראוי יותר לקבל טומאה. לכן כלי אבנים וגללים ואדמה טהורים⁸¹, ואילו המתכת והחרס והבגדים

78 יש נפק"מ נוספת לעניין חרב כחלל, לדעת הראשונים שרק במתכת אמרינן חרב כחלל.
79 השווה פ"ב מ"א: "כלי חרס וכלי נתר טומאתן שוה". בחס"ד התחבט בזה, ובסדרי טהרות (כלים רסג ע"ב) פירש שלעולם אינם אלא ראשון לטומאה, וכבר הוכחנו שאינו נכון.

80 אם כי בפני יהושע (שבת טו ע"ב) כתב שלכאורה אין טעם להבדיל בין כלי זכויות לכלי אבנים וגללים ואדמה, אלא "דשאני כלי זכויות כיון דתחלת ברייתן מן החול סברי אינשי דבכלל כלי חרס ניהו מש"ה גזרו רבנן טומאה דלא לייתי למטעי בכלי חרס ממש".

81 ומצאנו דבר מחודש בתוס' רי"ד ריש יומא, שאפילו כלי אבנים ש"מלאכתן דקה ונאה הן חשובין ומקבלין טומאה", ועי"ש עוד לגבי כלי אדמה. הדברים אינם מוסכמים (ראה להלן סי' יא, פרק א), ומ"מ משתמע מהם עקרון שטומאת הכלי תלויה בחשיבותו.

טמאים, וכן העץ, שאיננו חומר מעשה ידי אדם, אבל יש בעיבודו לכלי חכמה ושכלול. לכן ראו חכמים לנכון לטמא כלי זכוכית, וההשוואה בגמרא לחרס או למתכת נועדה רק להדגים שמצאנו טומאה בחומר כעין זה, ולכן יש מקום לגזור גם על זכוכית⁸². מכיוון שכך, אין צורך להתאים לגמרי את פרטי הדין לכללי טומאת מתכת. כללי הגזירה הותאמו לכלי עץ דווקא, משום שהדינים שלו הם הדינים הרגילים בטומאת כלים, בניגוד לכלי חרס ומתכת, שהם בעלי דינים חריגים (בכלי חרס – בפרטים רבים, ובכלי מתכת – לעניין פשוטים).

הגמרא אמנם חותרת לכך שההשוואה לחרס או למתכת תוליד דינים זהים להם, אבל ע"פ המהלך שכלי זכוכית ככלי מתכת מתבאר בגמ' שחז"ל הקלו דווקא בפרטים המיוחדים במתכת, טומאת פשוטיהן וטומאה ישנה, ונראה שהבחירה להקל דווקא בפרטים אלו נובעת מהיותם חריגים. לעניין טומאה ישנה הגמ' אומרת שמכיוון שהיא דרבנן לא גזרו עליה בזכוכית. אך טעם זה כשלעצמו אינו מספיק, שהרי מצאנו שמשקים מטמאים כלי זכוכית, כאמור, אע"פ שמשקים מטמאים כלים מדרבנן. אם כן, כונת הגמ' לומר שמכיוון שטומאה ישנה היא טומאה דרבנן והיא חריגה לכן לא קבעה בכלי זכוכית. כיו"ב כתב הראב"ד בהשגתו בהל' כלים פ"א ה"ה, שהטעם שלא גזרו על אוויר כלי זכוכית (אע"פ שלדעתו שם עיקרו ככלי חרס) כי טומאת אוויר היא חידוש. וכך משמעות דברי הראב"ד בפירושו לתו"כ (שמיני פרשתא ו,י) על התוספתא בכלים ב"מ פ"ו ה"ד: "כלי זכוכית ראויים לטהרה וטמאום, לכשתמצא להן עילה יהו טהורים": "והעילה הזאת לא ידענו מה היא, ואיפשר שאמר על מה שהקלו בהם שיהיו פשוטיהן טהורים ושלא יחזרו לטומאתם ישנה". כלומר, כדי לטהר את פשוטיהן או לטהר מטומאה ישנה די לנו בעילה קלושה, כנראה משום שבכך כלים אלו חוזרים לדין טומאה רגילה⁸³.

82 יש לעיין בלשון הרמב"ם (כלים פ"א ה"ה): "כלי זכוכית אינן מקבלין טומאה מדברי תורה וחכמים גזרו עליהן שיהיו מקבלין טומאה, הואיל ותחילת ברייתן מן החול ככלי חרש הרי הן ככלי חרש, ומפני שתוכן נראה כברן לא גזרו עליהן שיטמאו מאוירן אלא עד שתגע הטומאה בהן, בין מתוכן בין מגבן, ככלי מתכות. ולא גזרו טומאה על פשוטיהן אלא על מקבליהן, ואין להם טהרה במקוה, ואין שורפין עליהן תרומה וקדשים, שלא גזרו עליהן אלא לתלות". המשפט "הואיל ותחילת ברייתן מן החול ככלי חרש הרי הן ככלי חרש" יכול להתפרש בשתי דרכים: א. זהו המשך למשפט הקודם, כנימוק לעיקר טומאתם. ב. זהו לא נימוק לגזירה על טומאתם, שאיננה תלויה בדמיון לחרס, אלא "הואיל... הרי הן ככלי חרש" היינו שבפרטי דיניהם הם ככלי חרש. כך מובנות יותר המילים "הרי הן ככלי חרש", שמיותרות לכאורה לפירוש הראשון (ובאמת הושמטו במקצת כתה"י, ראה שינו"ס במהדורת פרנקל). כמו כן משמע מפיה"מ כלים פ"ב מ"א: "וכלי זכוכית הם כלי "אלזג'אג" הם מקבליים טומאה מדרבנן, הושוו לכלי חרש מפני שהם נעשין מן העפר כמו כלי חרש, אלא שעשאו חכמים מתמאין בנגיעת אב הטומאה אותן ואפילו מגבן כמו כלי עץ וזולתן...". נראה מלשונו "אלא שעשאו חכמים" וכו' ש"הושוו לכלי חרש" הוא לעניין דיניהם, אלא שיש יוצא מן הכלל בטומאת גבן. מאידך, לפי פירוש זה היה מתאים שהמשפט "ולא גזרו טומאה על פשוטיהן אלא על מקבליהן, ואין להם טהרה במקוה" יופיע אחרי "הרי הן ככלי חרש", שכן אלו הפרטים שבהם הזכוכית כחרס.

83 בעניין "ראויים לטהרה וטימאום" פירש הראב"ד ש"כלי זכוכית אינו אלא מן הרוח ואין מקבליים כל תשמיש, וטמאו אותם מן הגזרה", דהיינו שמצד איכות החומר אין הצדקה לטומאה בכלי

הסבר אפשרי נוסף בעניין טהרת פשוטיהם, שירדו חז"ל לסוף דעתה של התורה, שטיהרה פשוטי כלי חרס וטימאה פשוטי כלי מתכת. נראה שיסוד הדבר בכך שהחרס הוא שביר ואינו טוב ככלי עבודה, ואין כוחו יפה אלא ככלי קיבול, ולכן טומאתו תלויה ב"תוך" (וזו הסיבה שנטמא מאווררו ולא מגבו). לעומתו, המתכת יתרונה בחוזקה, ולכן היא טובה ככלי עבודה, ולא הקיבול עיקר בה (העץ, מבחינה זו, ממוצע בין החרס למתכת). הזכויות שבירה כמו החרס, ולכן שימושה העיקרי הוא ככלי קיבול ולא ככלי עבודה, ומטעם זה פשוטי כלי זכויות טהורים.

סיכום כללי ומסקנות

הגמרא בשבת דנה האם בגזירה על כלי זכויות דימו אותם לחרס או למתכת. בראשונים דעות שונות בשאלה האם הדימוי למתכת הוא חלופה אחרת לדימוי לחרס, ולפיה יש טבילה לכלי זכויות, או שמא הבסיס הוא דימוי לחרס וההשוואה למתכת נאמרה לעניין פרט מסוים. מחלוקת נוספת בראשונים בהבנת מסקנת הסוגיה, לאור הסוגיה הסותרת לכאורה בעבודה זרה, שדנה על טבילת כלי סעודה מזכויות. דעת רוב הראשונים והאחרונים שאין טבילה לכלי זכויות, אך סיעת ראשונים סוברת שיש להם טבילה, וכן דעת הגר"א.

פשטן של כמה משניות ותוספות מצביע על כך שיש טבילה לכלי זכויות, וכן מפורש בספרי זוטא. כך גם מוכח מזיהויים של כמה כלים שהוזכרו בחז"ל: צלוחית, כוס ולגין, שהם כלי זכויות ויש להם טהרה במקוה.

מפורש במשנה ובגמרא שכלי זכויות נטמאים מגבם, כמתכת ועץ ולא כחרס. פשוטיהם טהורים ואין בהם טומאה ישנה, כחרס ולא כמתכת. פרטי דינים נוספים שעלו בדינו מכמה ראיות: כלי זכויות נעשים אב הטומאה, כמתכת ועץ ולא כחרס. הם נטמאים בחיבורין, כמתכת ועץ ולא כחרס. אווירם טהור, כמתכת ועץ ולא כחרס. בדין פשוטיהם הקלו לגמרי ככלי חרס, שאפילו המשמשים אדם ומשמשי טהורים, בניגוד לכלי עץ. כלי זכויות שנשבר וטהר שעה אחת ואחר כך שופץ, אם מקובל לשפצו – מקבל טומאה מכאן ולהבא (בניגוד לחרס), ואם לאו – טהור. דין מדרס כלי זכויות תלוי בגרסאות חלוקות, ולענ"ד הדברים נוטים שאין בהם מדרס, כחרס ולא כמתכת ועץ. כלי הבא במידה, באופן עקרוני דינו כעץ, שטהור, ולא כחרס ומתכת. יש בהם טומאת משקין, ככל הכלים.

זכויות, כי הם עדינים מדי לצורך כמה שימושים, ולכן נטמאו רק מגזירה. לשונו "מן הרוח" רומזת כנראה לגמ' בסנהדרין צא ע"א: "מה כלי זכויות שעמלן ברוח בשר ודם", כלומר, מיוצרים ע"י ניפוח (רש"י), אך ראה לעיל פרק ב, שבזמן החלת הגזירה שיטת הייצור הייתה שונה, ולכן קשה לראות בגורם זה עילה להקל. לענ"ד יש מקום לפרש בתוספתא להיפך, שמצד איכותם והתחכום בעשייתם הם ראויים לטומאה, כאמור, ו"ראויים לטהרה" מפני שלא נזכרו בתורה.

נמצא שלמעשה דינם כעץ כמעט בכל פרטיהם. מתברר, אפוא, שהדימוי לחרס או למתכת הוא הסיבה היסודית לגזור, אך החרס או המתכת אינם הדוגמה שממנה נגזרו הדינים. כנראה הטעם לכך הוא שדיני כלי עץ הם הדינים הרגילים, ואילו הדינים בחרס ומתכת הם ייחודיים.